

EGY RÉGI MAGYAR SZÓ A PHILOSOPHIABAN.

A nyelv a gondolatok kifejezése, a philosophia a gondolatok tudománya. Nyelvészet és bölcsélet azért sok helyütt egymástól tanulhatnak, sok pontban egymásnak segédkezet nyújthatnak. Ez utóbbi tényből akarnék a következő lapokban hasznót húzni, midőn egy oly kérdést készülok szellőztetni és, ha lehet, dülőre vinni, mely a nyelvészet és philosophia mesgyéjén mozog.

A kérdés ez: összes psychikai életünk kifejezésére a magyar irodalomban jelenleg két szó dívik: *szellem* és *lélek*; de van még egy harmadik, melyet íróink egyáltalában ritkán, helyesen pedig még ritkábban használnak — ez az *elme*. Mi az *elme* szónak értelme, philosophiai bece önállóan és a másik kettővel egybe hasonlítva? Ez, világos, philosophiai kérdés; de mert csak inductive, azaz a nyelvhasználat tényeinek alapján dönthető el, azért tárgyalása szükségképen nyelvészetileg indul és foly. Egy tisztán philologiai értekezéssel, vagy jobban: monographiával kínálom meg tehát olvasóimat, melyből philosophiai tanulságot akarok levonni.

I.

Lássuk mindenek előtt az *elme* történetét.

Az *elme* legrégibb s ezzel legeredetibb szavaink egyike. A codexek s középkori, valamint vallási irodalmunk igen sűrűn él vele; a legkülönbözőbb kifejezésbeli árnyéklatokkal fordul itt elő, mi jobban bizonyítja bármi egyébnél, hogy élő szóval van dolgunk. Az irodalom sülyedésével feledésbe ment s a nyelvújítás megfeledkezett róla. Hogy e korban sem halt ki végkép, talán csak annak tulajdoníthatni, hogy kész trochaeus s gyakran igen tisztességes rimpár kerül ki segítségével.

Az *elme* újabb szereplése philosophiai jelentőségének kieme-

lésével jár együtt. Az Akadémia 1834-ben egy *Philosophiai Műszótárt* bocsátott közre, mely a bölcséleti használatra alkalmas magyar szókat gyűjti egybe — olyképen azonban, hogy a német s ritkábban latin szóhoz azokat a megfelelő magyar kitételeket teszi, melyeket a különböző írók műveiből összeböngészett vagy maguk az illető írók ajánlottak. Így került e szótárba az *elme* is, s pedig a következő változatokban: *Pictetus* a *mens*-t fordítja elmének, *Szilasy* meg az *intelligentia*-t; *Imrénél*, a magyar philosophiai nyelv Barczafalvijánál, meg a *genie* vagy *ingenium*: lélek, észláng, lelény vagy *elme*; *mentalis* azonban az utóbbinál *észletes* vagy *észleti*; *Láugh* *vernunftgesetz* és *vernunfterkennntniss*-t *elmeörvénynek* és *elmeismeretnek* fordít; *Imrénél* továbbá az *argumentatio*: *elmeéskedés*; *Szilasy*nak meg a *ratio theoretica*: *elmeélkedő okosság*. Mi már most az *elme* értelme? Hogyan használja a philosophiai nyelv? — nem tudhatni. Sok bába között elveszett a gyermek.

Erről azonban az Akadémia által kiadott Műszótár nem tehet; ez szándékosan őrizkedett a megállapításoktól. És helyesen. A szót csak a közhasználat állapítja meg — magyar philosophiáról meg addig, nem még kevésbé, hanem *ép* oly kevéssé lehetett szó, mint mai napság. Az Akadémia nyilván csak útmutatást akart adni a bölcséleti íróknak. Ha ilyenek lettek volna s ha, a kik voltak, komolyan nemcsak írnak, hanem dolgoznak vala, akkor bizonyos magállapítások létre jöttek volna önkényt is. Jellemző tény, hogy a magyar philosophia műnyelve készletének javarészét nem a philosophusoknak, hanem az íróknak és költőknek köszöni. Így veszett kárba az Akadémiának költsége s így a Műszótár íróinak faradsága is — mert ezek későbbi műveikben megint halmazával gyártották az új szókat, csakhogy most már nem az Akadémia, hanem a közönség, helyesebben: könyveik számára. Az *elme* pedig, nem lévén új szó, mint terminus egyhangún mellőztetett ezentúl is. Ekkor aztán ismét az Akadémia vette kezébe a dolgot s 1848-iki február 14 ikén tartott osztálygyűlésén abban állapodott meg, hogy az *elme* az ember lelki tehetségeinek, úgy a felsőbbeknek, mint az alsóbbaknak egész összeségét jelenti; az *ész* (*vernunft*) és *értelem* (*verstand*) pedig az *elme*hez alárendelt viszonyban állanak.

Mint hogy az elmének e szerint igen előkelő szerep jutott, észrevette már most a nyelvphilosophia is. Hogy e szó értelmének

ilyetén való megállapítása nagyon is tág s nagyon határozatlan volt, az nem hogy ártott volna az ilyen bölcseletnek, hanem inkább használt neki. 1852-ben *Kállay* származtatni és fejtegetni kezdi. Megemlíti, hogy a *Debreczeni Grammatika emel*, elevat, igéből magyarázza; *Kassai* öm gyökeret képzel: ömöl, ömlik, emlik, emle, elme; *Dankoszky* végül azt állítja, hogy a román *mente* szóból van kurtítva. Mindez *Kállayt* nem elégíti ki. A nyelvphilosophia messze távolban szeret kalandozni, Debreczen és Románia pedig nagyon közel esnek hozzánk. Így kerül *Kállay* Arábiába. «A magyar *elme* szóhoz mind alaki, mind tartalmi tekintetben legközelebb áll az arab *elm* vagy *ilm* törzsszó, mely mint főnév és igező bölcseletet s eredményét, a tudást, tudományt s az ezekkel foglalkozókat vagy bölcseket fejezi ki.» Ha pedig nem a tér, hanem az idő kategóriájának szempontjából vesszük a dolgot, akkor *Kállay* eljárása szintén következetes, a mennyiben a több ezer esztendő s zsidó nyelvhez fordul. E nyelvben megvan a *jehora* vagy *elohim* szó; ez utóbbinak első szótagja *el* pedig föltűnően hasonlít az *elme* szó első szótagjához. Így tehát «az *elme* a legszébb s a legmeglepőbb viszonylatban áll az isteni fölényhez». (Új Magyar Muzeum, 1851—2, II. k. 211 l.)

Hunfalvy Pál (u. o. III. 9—10. l.) erre azt mondja, hogy a magyar *elmé* szó mindig lelki tehetséget vagy magát a lelket jelenti, sohasem azonban a tudást; egyébiránt alaki tekintetben a magyar *elmén*, *abit*, és *elmén*, in *mente*, még hasonlóbban hangzik egymáshoz mint *elohim* és *elme*. De *Kállay* azzal vág vissza, hogy «száraz nyelvészetben nincs élet, azt a nyelvészeti bölcselet hozza meg, mire az ősvilági tanok búvárlása a nélkülözhetetlen eszköz, melynek gyógyító ereje elégítheti ki egyedül a tudni-vágyást». Ennélfogva most is azon meggyőződéssel zárja be cikkét, «hogy az *elme* isteni szikra bennünk s igaza van a költőnek: Est deus in nobis, agitante calescimus illo» (u. o. III. 292. l.).

Így bölcselte le *Kállay Hunfalvyt*.

A nyelvphilosophiának egy másik képviselője, *Czuczor*, nem külföldön, hanem itthon kalandozott. Ezért sokkal szerényebb is. *Kállay* azt akarta bizonyítani, hogy az *elme* «ősvilági bölcseleti szó»; ő csak magyar eredetűnek akarja bemutatni. Az *elme* «az ősmagyar fölfogás szerint oly valami lény, melynek fő tulajdonsága a mozgás»; az *elme*, körülményesebben és pontosabban «va-

lami mozgékony, ide-oda járó-kelő, majd rendes, majd csavargó utakon haladó s néha egészen eltévelyedő lény (u. o. iv. 38. l.). A mi pedig alakját illeti, az olyan mint: eszme, isme, fityma, tutyma, nuszma, kuszma, hajma — s a nyelv más ily fajta plántája. Marad tehát törzsül: *el*, megnyujtva: *él*: mozog; rokon vele: *il*, illan, villan, illeg, billeg. Egyébiránt az *emle* sem egyéb, «mint az átvett *elme*». Ez utóbbinak tehát a származékai: emleget, emlékezik, mint a latinban *mens* és *memoria*.

E vita rajzának kiegészítése céljából meg akarjuk még említeni, hogy ugyanesak az Uj Magyar Muzeumban mind *Czuczor* (1854. i. 351—64. l.) mind *Kállay* (1855. i. 477) ismételve hozzá szólnak a dologhoz. De ezt már bátran mellőzhetjük. Ki kell azonban emelnünk *Czuczor* következetességét. A Nagy Szótárban ugyanis így származtatja az elmét: el-mi, elő-mi, elő-valami — a miből következik, hogy az elme legtágabb értelmében azon tehetőséget jelenti, mely minden ismeret *elejét*, kútfejét alkotja. De mint-hogy van *éles elme* is, meg *elvnés* és *elvéncz*, azért «elemeztethetik így is»: él-mi, élő-mi, élő-valami — a mi az emberben az élő, az életerőt, a szellemet alkotja.

Mindennek a philosophiai írók nem igen vehették hasznát. Annyit tanulhattak volna ugyan ebből, hogy az elmének rájuk nézve nem nyelvi eredete, hanem bölcséleti tartalma a fontosabb s hogy értelmének megállapításához nem juthatni *à priori* bölcséleti úton — mint *Czuczor* és *Kállay* — hanem csak úgy, ha e szónak eddigi irodalmi használatát kutatjuk s ez eredményt aztán a lelki működés fogalmaival egybevetjük. Bölcséleti íróink azonban nem jártak ezen az úton. *Erdélyi* egy pár igen általános megjegyzést tesz e szóra, melyek közt hogy helyes is akad, az író nagy tehetsége s ép nyelvérzéke mellett s miatt nincs mért csodálnunk. Különbösen érdekesnek tartja ő kimutatni, hogy az *eszme* és *beszéd* szók az ész gyökerére hajlanak vissza, a mely az utóbbiban a *b* előtétele által csak *el* van fődve (Budap. Szemle új folyam III. 324. l.). — *Purgstaller*, ki a philosophia minden ágát tárgyalta magyar nyelven, azt találja, hogy «az ember szellemi tehetségei az elme, kedély és akarat». Az elme «a fogalmaknak és eszméknek tehetsége»; az elme «ismerő tehetség». Eltekintve e megállapítás önkényes és különben is helytelen voltától, nem is használja ezen túl többé az *elmét* műszói értelemben. És mégis ez az elme egyet-

len succès d'estime-je. *Brassainál, Horváthnál*, az elme semmiféle meghatározására nem akadunk. És így csodálhatjuk-e, ha legújabbban *Pauer* megírta a philosophiai történetét Bacontól napjainkig, a nélkül, hogy az elme szó csak elő is fordulna benne?

A philosophia magyar nyelvének pedig e mulasztást jóvá kell tennie, annál inkább, mert ezzel kötelességet is teljesít. Vissza kell ültetni e szót régi jogaiba. Annyi kores szónak megemésztésén fáradságos bölcseleti nyelvünk, hogy egyszer, már csak az újdonság kedvéért is, egy régi jó szónak is talán hajlandó lesz megadni a honosítást.

II.

Melyek azonban e szónak jogai? Azt egyedül, ismételjük, az eddigi irodalmi s népi használatból lehet kimutatni. S itt minde-
nekelőtt a *codexek* nyelvhasználatát kell figyelembe vennünk. Csak azt bocsátom még előre, hogy a magyar philosophiai szók ily irányú alapos vizsgálata nem fogja beérhetni a készülő Történeti Szótár odavágó anyagával; ennek oka igen egyszerű. A *codexek* földolgozói csak a szóanyagot kutatták, az árnyéklatokra pedig csak nagy ritkán, s ekkor is inkább nyelvi szempontból, vannak tekintettel. A philosophiai érték megállapításánál pedig éppen ezek az értelmi árnyéklatok döntő fontosságúak. Ekként én az itt következő adataimban a Történeti Szótár idevágó kész anyagának csak kis részben vehettem hasznát.

Minden kétes értelmű szónak jelentésére világot vet azon szócsoporthoz, melyhez tartozik, melylyel rokonértelműen használják. Hogy egészen elfogulatlanul kezdhesünk föladatunkhoz, tekintsük az *elme* *codex*-irodalmi használatát mindekelőtt is ezen szempontból. A következőket találjuk:

I. Az *elme* synonym a gondolkodással. *Elme és ész*: «Ne vedel ezvnek elménket.» *Thewr. cod.* Nyelvemléktár II. 292. l. (e kiadást ezentúl Ny. rövidítéssel fogjuk jelezni). *Elme és értelem*: «Elmeye embernek meg elefeytetyk: Ertelme el zelefeytetyk» *Weszpr. c. Ny. II. 42. l.* — Ide tartoznak ezen kitételek is: «ees welekedyk wala ezen ő elmeyebe», *Peer c. Ny. II. 102. l.*; szintén *Thewr. c. 314*: «meg vilagoful . . az elme»; úgyszintén 369: *elmedet foglalyad az ifteny elmelkedelbe*; továbbá: *ilyeneket ő elmeyeben nagy keferőfeggel forgatia wala* *Peer c. 66. l.*

II. Az elme a következőkben közel áll az érzelemhez. *Elme és szív*: «wylagofohd meg my zywewnketh elmeencketh», Érdy c. Ny. iv. 479. *Elme, szív és lélek*: «embernek elmeye es zywe lelke» Érdy c. 506; vagy a Thewr. c.-ben 323: «zabad elwewel edes zywel lelekkel . . . zolgalhaffak»; ugyanitt 328: «wezekletes zywel lelekkel Es egygyw elmewel»; vagy a Weszpr. c. 38: «Taneytya mynd az telyes zywet: telyes lelket: telyes elmet chak Iefus criffufban thereyteni». *Elme, szív és kívánság*: «awag elmeyewel: awag zywewel: awag kywanfagawal» Weszpr. c. 41.

III. Rokonértelműen használtatik az elme a lélekkel általában. *Elme és lélek*: lelkeet eeltetween ayoytatus ymachagokkal, elmeeyeet mennyey gondolatokkal» Érdy c. 495; vagy Kinizsi Pálné imádságos könyvében, Magy. Nyelveml. Döbrentei kiad. II. 20. l.: «mykoron en lelköm ees elmeem hatalmak gyarlofagos zomorwlagaban leyend»; vagy ugyanitt 17. l.: elmey wigafag, és 63. l.: lelky wygafag; vagy a Thewr. cod.-ben ugyanazon a lapon, 269, áll egyszer: lelkemnek wygafaga, és ismét: elmeknek wygafaga.

IV. Használtatik végre rokonértelműen mind a lélekkel, mind az első két rendbeli csoportozattal. *Elme, lélek, szív s értelem*: «zeretteffec menden züwel es menden lelekkel es menden elmeuel es menden ertelmel» Müncheni c. Ny. I. 272. — Érdekesek még ezek a kitételek: «azt kywanwan latny, kyt *elmeyenek sceme* előtt tARTH wala» Peer c. 65. l. Továbbá: «el hynteth keweletek ő *zywének elmeyeből*» u. o. 75. l.; ugyanez a Kinizsi P. i. k.-ben, 59. l.: «Thön hatalmath ő karyaban el veztee keweelöketh ő *zywének elmeyewel*». Végül a Weszpr. c. 22. l.: «O azért aittatos *lelők emeld föl a te elmedet*».

Mindebből ha egyéb nem is, annyi világos, hogy az *elme* már itt, legrégebb nyelvi maradványainkban, a pszichikai élet nyilvánulásaira alkalmaztatik, hogy már tisztán elvont fogalom és sok az árnyéklata. E szó funkcióját az akkori nyelvben világosabban föl fogják tüntetni a következő példák, melyeket oly módon állítunk egybe, hogy a helyette ma divatos kifejezést vetjük vele párhuzamba. Ez sem lesz érdekesebb pont az előbbinél, de mindenestre tanulságosabb, a mennyiben közelebb érjük értelménye velejét. — *Elme ma ész v. értelem*: «Ne eelegögyetek ez nemes yrafnak chak olwafaffawal es hallafawal De vefectök reea elmee-

teket es tanolyatok megh hogy» ... Érdy c. 492; vagy: «vilagofodott elmejő ember» homo illuminatus, Teleki c. 77; és a Bécsi c. Ny. I. 71. «a te elmednek gondolatid tudnad», cogitationes mentis tuae scires. — Elme ma *emlékezet*: «Forgattale... gonofz gondolatokat... elmedben», Thewr. c. 314; és az említett hely a Weszpr. c. 42: «Elmeye embernek meg elefeytetyk». — Elme ma *szív* v. *lélek*: «Szent fzeretednek langiaual Töleth be elmem fok iauual», Thewr. c. 308; ugyanitt 336: «kewanwnk teghed dycherny... aytatot elmewel es zowal»; Bécsi c. 47. «zomoro es nağ felelemmel megzoreitatot elmemet» tristem animum et nimio timore contractum; továbbá a Nagyszomb. c. Ny. III. 300: «menewel inkab töb malazt adatie ayo embörneec elmeiebe Annewal inkab a keuel embörnek elmeiebe irigfegnek ferge neuekődic»; végül Thewr. c. 344: «tawoztas el mytewlewnk bynnek ondokfagath es agy elmenek tyztafagath». — Elme ma *gondolkodásmód* v. *szellem*: «Mert a hewfagos zywnek megh meg ielőnthöie ees mynemő embör elmeiebe, elyeetennek mutattya zaianak chachogafa» Winkler c. Ny. II. 130; ugyanitt 211: «Mykeppen az zereteth az elmeth fel emely azon kepen az gonoffag el mereythi»; és Bécsi c. 49: «elmeieuel es nemzeteuel Macedoniay»; et animo et gente Macedo; és: «Embernek elmeye Menere egh kys hangjanak nyoma eez fewldnek zeleffegeben» Winkler c. 115; végül Bécsi c. 52 «es nemberi gondolat alat ferfiv elmet vifelven»; et foeminae cogitationi masculinum animum inferens. — Elme ma közel jár a *jellem* értelméhez: «Igaz elmejő lég», aequo animo esto, Bécsi c. 33. — Elme megközelíti a mai *bátorságot*: «Ég elmeiöc legetek atamfiay» aequo animo estote fratres, Bécsi c. 15. — Elme ma *eszmélet* (besinnung); «Elefteb meg yede Deh elmeyehez terwen. wr yftenhez fohazkódek magaban batorfagot wön», Peer c. 66. — Elme helyett ma *kedélyt* mondanánk: «Elmenek niogodalmaual» Thewr. c. 300; ugyanitt 328 a már említett hely: «weztekletes zywel lelekkel Es egygyw elmewel»; vagy Bod c. Ny. II. 367. «eyel fem rugolmas ő elmeiben». — Elme közel jár ma az *erény* v. *jámborság* értelméhez: «Mond a nep tegedet erős elmeiő nembernek lenned», scit mulierem te esse virtutis, Bécsi c. 4; Károli szerint: hogy jámbor asszonyember vagy.

Az *elmének* ily használatára a latin nyelv igen nagy, de talán elhatározó befolyással volt. A latinban is rokonértelmű a *mens*

ezekkel: *animus, ratio, prudentia, consilium, solertia, ingenium, natura*; mondják továbbá: *bona v. mala mente facere aliquid*; sőt az említett «szívnek elméje» kifejezés mássára is akadunk Lucretius e sorában, melyet Forcellini nagy szótára idéz: «*Cum sommus membra profugit, mens animi vigilat*». De épen ez az alkalmazékonyság bizonyítja, hogy az *elmében* elejétől fogva erő és életrevalóság volt. Kitünik ez abból is, hogy sem a bécsi v. müncheni codex nevezete alatt ismert legrégebb bibliai fordítás, sem pedig a többi codexek eredeti tartalma nem használja az *elmét* csak *mens* értelmében, hanem ennek legtöbb synonymját is *mens*-nek fordítja, valahányszor — legalább ezt kell föltennünk — az írók nyelvérzéke szerint a két szó egymást fõdi. Ez tehát tárgyunkra nézve körülbelül az, mi a próba a számvetésnél. De láttuk ezen fölül hogy az *elme* az *anima* és *spiritus*, az *eszmelet* és *erény* értelmében is használatos, mit a *mens*-ről, hiremmele legalább, nem állíthatni. Minthogy továbbá az *elme* nem használtatik minden egyes codexben más-más, hanem — mint idézeteink bizonyítják — egyező árnyéklattal, az sem tehető föl, hogy önkényes használattal volna dolgunk. Az ilyen terjedhetett a nyelvújítás korában s terjedhet ma, midõn az író munkái által, ha nem is mindig a közönséggel, de legalább írotársaival folytonos összeköttetésben, érintkezésben áll. A codex-irodalom korában azonban ilyesmire nem is gondolhatni. Abból meg, hogy az *elme* az ország legkülönbözõbb részeiben írt s akár fordítást, akár eredetileg tartalmazó codexekben egyaránt igen sűrûn fordul elõ, azt következtethetni, hogy nem csak tudós, hanem a nép ajkán is élõ szóval van dolgunk. Mindebbõl pedig az foly, hogy az *elme* elejétõl fogva életre való, azért alkalmazékony s azért utóbb bõ árnyéklattú szó volt. Nem a latin használat utánzása fejtette ki az *elme* benne rejlõ erejét, hanem ez úgy fejlõdött; amannak kétségtelen befolyása alatt ugyan, de saját természete szerint; tanult tõle, de a mit tanult, önállóan érvényesítette.

S már most vonjuk le a közlõttém tényekbõl a tanulságot: Az *elme* a codexek használata szerint a bensõ élet kifejezése volt. Nem használtatott itt soha a lélek egyes jelenségeinek, hanem inkább más-más irányban való nyilatkozatainak, állapotainak, vagy népiesen: tehetségeinek kifejezésére, még pedig — s ez fontos — úgy psychologikus mint ethikus irányzattal.

III.

Az így kifejlődött szónak lépett a könyv-irodalom örökjébe. Hogyan gazdálkodott vele, azt a következőkben akarjuk föltüntetni. Csak annyit bocsátunk előre, hogy az írók közül csupán azokra leszünk figyelemmel, kiknél az *elme* föltünő vagy akár egy akár más irányban jellemző használatú. Nem az irodalom, hanem az *elme* történetét vagy fejlődését akarjuk megírni. De nemcsak az írók, hanem az anyag összeségének az olvasó előtt való földolgozása is merőben fölösleges, de czéltalan is volna. Feladatunkon nem az anyag összesége, hanem csak teljessége lendíthet. Ez utóbbira nézve pedig elegendő, hogy semmi szükségést ne mellőzzünk.

A XVI. századbeli népszerű irodalommal kezdjük, mert érdekesnek tartjuk azon tény kiemelését, hogy az *elme* a nagy közönségnek szánt munkákban helyet foglalt. Ebből úgy hiszem, közkeletű voltára bátran következtethetni. A tények közlését azonban az irodalombeli használat egy általános jellemvonására való rámutatással kell megelőznünk. Talán föltűnt olvasóimnak is, hogy a codexek az elmét túlnyomón egymagára, *jelzőtlenül* használják s azért itt többnyire az egész mondatból, az összefüggésből tűnik csak ki értelme. Az irodalmi használat a szó jelentményeinek változtatását, módosítását az *elme* elé függesztett más-más *jelző* által azonnal föltűnteti. De nemcsak ez az ékítés gazdagodás egyszermind, hanem mindazon állapot, cselekvés és szenvedés is, melyet az *elmének* a könyv-irodalom tulajdonít. Lesz alkalmunk mindezt átnézetesen föltüntetni. De itt sem volt tán fölösleges kiemelni, mily *külső* eszközök által történik ezentúl az *elme* értelmének *belső* gyarapodása.

Az *Argirus*ban olvassuk:

A tündér leánynak sem buzog már szive,
Helyén vagyon immár bujdosó elméje.

A *Chronica Apollonius* nevű király-firől végszakában állnak e sorok:

Igen bizik Istenben Apollonius
Király, tengeren bujdosván e'elméjében.

A *Salamon* és *Markalf*ből érdekesek e helyek: «Elméjében iszik, a ki az evő embernek köszön». És: «A hallás ott elvesz, a

hol az elme nem vigyáz». Végül: «Az éhség elváltoztatá elmémet». Mindegyik mondatban más-más az árnyéklat.

Mielőtt az írókra térnénk, legyen szabad egyetlen példával legalább az *elmének*, hogy úgy mondjuk magánéletbeli használatát illusztrálnunk. 1602-ben írja Rimay János Thurzó Györgynek «... En, kegyelmes uram, az világi külső tekintetes állapotokra való vágyódásomban az időnek folyásához képest, úgy megbirtam az értelem által elmémet, hogy szintén ugyannyira nem kívánhatok sem hadnagyságot, sem kapitányságot...» (Országos levéltár, Nagy Gyula közlése).

Fölötte tanulságosok azon adatok, melyeket *Pázmányból*, korának legnagyobb prózairójából meríthetni. Ime egy-kettő a *Kalauzból*: «Nem olyan jóság, nem olyan hatalom és bölcsesség vagyok az testemben, a mineműt mi gondolunk, és elméinkben foglalunk» (I. k. III. r.). «Nagy elméjű embernek mondjuk» (I. VII.). «A magok *elméjében*, névetségesen, de veszedelmesen magok rettegésére, gondolattyokkal csinált vásztól *félvén*...» (III. e. i.). De hajlandó vagyok a *Pázmány* fordításabeli adatokat még jellemzőbbeknek tartani, egyrészt azért, mert a latin nyelvvel van itt is dolgunk s így a codexbeli használattal szemben legvilágosabban tűnik ki a haladás; s más oldalról meg azért, mert itt az eredetiben a kész fogalom adva van s így *Pázmány* finom nyelvezékénél s törzsökös magyarságánál fogva a fordításból az elme értelme, hogy úgy mondjam, még biztosabban tetszik ki, mint máshonnét vett adatokból, melyeket halmozni kellene a végből, hogy a határozott jelentményt levonhassuk. *Pázmánynál* annyi az adat, hogy nehéz a válogatás; így oeconomiára vagyunk kényszerítve. Csak két helyet idézek a *Kempis Tamásból*; de ezek olyneműek, hogy az elme értelmének meghatározásában döntő fontosságúak. «Valamiket *gondolhat* és *kívánhat* az áitatos elme, mindazokat... neked nyujtom és bemutatom» (IV. 17); quaecunque potest pia mens concipere et desiderare, haec omnia tibi... praebeo et offero. A második: «Minden vigaság és örvendezés felett, melyet elmém *megfoghat* és *érezhet*» (III. 21.); super omne gaudium et julationem, quam potest mens capere et sentire. Ime a codexbeli használat rövid, határozott és mintegy öntudatos kivonata! Azt fogjuk találni, hogy későbbi legnevesebb íróinknál az *elme* használata szintén e két pont köré csoportul; bármily elágazása az árnyékla-

toknak visszavihető e két képzetre: az elme gondol és kíván; bármily látszatos bővülése a használatnak redukálható e két fogalomra: az elme meg (fel) fog és érez.

Zrínyi nyelve pongyolaság hírében áll. Bármint álljon azonban a dolog, tényleg nála az *elme* élő s elég gyakori használatú szó. A Pázmánybeli adatoknak mintegy alaki kiegészítése czeljából egy-két oly helyet akarunk csak idézni, melyekben az *elme* gondolkodásmódot, szellemet, érzéket, szóval: az egész belső embert jelenti. Ilyen mindjárt a hősköltemény kezdete:

Én a ki azelőtt ifju elmével
Játezottam szerelemnek édes versével...

Továbbá II. é. 2. vers:

Az ü elméje is vala nyughatatlan.

A III. é. 1. vszka:

Embernek elméje mint fordúl.

S végül IX. 23.:

Soha én te rólad nagy gondú elmémben
Ily vitéztelenséget nem eresztettem.

Áttérünk a kor philosophusára, *Apáczaira*. Nem fontosabb egyén, de érdekesebb alak az előbbi kettőnél, a mennyiben még mindig nem tudjuk, hányadán vagyunk vele. Igazán nagy alak-e, vagy csak a talapzat-e oly magas, a melyre egy-két bámulója és ezeknek számtalan utánbámulója emelte? Mert a talapzatot és alakot nem tudjuk egymástól elválasztani. A távolság és ismeretlenség kettős ködét még mindig nem törte át az érdemleges, minden oldalról való méltatás osztó és világító fénye. Szinte fájlalom, hogy nem szólhatok itt e lángbuzgó férfinő elméjéről, a helyett hogy, mint föladatomban követeli, csak a nála előforduló elme szóról értekezem.

És itt mindjárt az elején helyre kell igazítanom egy balvéleményt, melyet Apáczainak az elme szóhoz való viszonyát illetőleg *Erdélyi* óta táplálunk; a magyar philosophálás történetirója elhitette ugyanis velünk, hogy Apáczai fedezte föl s vitte be e szót a magyar philosophiai nyelvbe. A dolog azonban nem így áll. *Apáczainak az elme szó nem köszön semmit*. Mert nézzük csak, hogy áll a dolog voltaképp?

Írónk, tudvalevő, először tett kísérletet a magyar nyelven való philosophálásban. Már most a böselet ép oly kevéssé lehet el műszók nélkül, mint bármely más tudomány. Apáczai tehát bátor lélekkel fogott hozzá a műszók megalkotásához. Szerencsével-e s igazán-e oly vakmerőséggel, mint sokan hiszik, azt vizsgálni nem tartozik tárgyunkhoz. De szükséges fölemlíteni, hogy philosophusunk igen praktikusán járt el, a mennyiben minden műszónak megmondja latin nevét is — az *elmét* nem. Miért nem? Mert tán ezt úgyis széltiben tudták? De hát tudták-e pontosan, mit jelent a philosophiai használatban a *mens*? Ha nem tudták, oda kellett volna a magyar mellé a latint is vetni. Ha tudták, akkor meg nem használhatta a magyart a latinnal egyértelműen — mert akkor tudták azt is, hogy azok *nem* egyértelműek. Mert valóban nem azok. A *philosophia* latin nyelvében ugyanis a legrégebb időtől mind mai napig a *mens* nem egyéb mint a *gondolkodás, ítélés és következtetés* tehetsége; kivételt csak Kantnak «*De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis*» cz. munkájában talál-tam, melyben a *mens* a későbbi *Kritik der reinen Vernunft* egyik új fogalmának kifejezésére használtatik, — mily értelemben, arról még lesz szó. A fentebbi értelmet illetőleg pedig tudjuk, hogy az *elme* nem tesz ennyit; nem tesz csak ennyit. Ha tehát Apáczai minden nyelvtény vagy — mint az akkori viszonyok tekintetbe vételével helyesebb mondanunk: — a köztudat ellenére az *elmét* csakis és csupán *értelmi* jelentményében akarta használni, akkor eo ipso oda kellett volna az *elme* mellé a *mens*-t is tennie, a mint oda teszi a «valami alá vettett dolog» mellé a *subjectumot* és az *objectumot* kétszer is az «előtte lévő dolog» és az «előtte való dolog» mellé. De nem teszi oda. A főnebbi kétélű okoskodás élet pedig ha ki nem kerüli — de erről nem is lehet szó. Nem szabad egy íróra oly érdemetlen dicséretet róni, mely, ha igazságát vizsgáljuk, váddá lesz ugyanezen íróra nézve. Már pedig a mit Erdélyi Apáczairól dicsérettel említ, az jól megfontolva Apáczai ellen fordul — ellene és Erdélyi ellen.

A kiút pedig szerintünk egyszerű. Apáczai a magyar szó mellé nem teszi a latint, mert *nem használja azt műszói értelemben*. Nem éri tehát dicséret: nem érheti tehát vád. De még tovább megyünk. Abból sem lehet Apáczai ellen vádat formálni, hogy hát

mért *nem* használja az elmét műszói értelemben? Azért *nem*, mert ily értelemben *nincs is rá szüksége*.

S itt, hogy ezt világossá tegyem, philosophiáját illetőleg kell egy megjegyzést tennem. Apáczai Descartest követte. Ez a philo-
phus pedig *nem* vizsgálja az elmét, hanem keresi a megismerés egy biztos indulópontját, kutatja a lélek viszonyát a testhez s mindkettőnek viszonyát istenhez. Csak föladatunkat tartva szem előtt, azt mondhatjuk: Descartes *nem* vizsgálja az *animus*-t (mens), hanem az *anima*-t. És Apáczai föltétlenül követi mesterét annyiban, hogy a mit ez *nem* vizsgált, azt ő sem bolygatja. Erről meggyőződhetik bárki, ha a *Bölcsészeti Dolgozatait* (szerkesztette Horváth Cyrill, Pest 1869) *nem* mondom olvassa, hanem pusztán forgatja. A «Tanácsban» ezeket találjuk: félénk elméjű ember (54. l.); csak nemes elméjek és bátor szüvök legyen (57.); Minden gyönyörüségedet az írásban helyheztesd, melyre gondolkozásidot . . . vigyázásidot, elmédet, egészségedet (60. l.). — Már most kérdjük: van-e ebben valami, de csak a legkisebb árnyéklát is, melyel már *nem* találkoztunk volna? Van-e ebben a philosophiai értelmű *mens*-nek, szorosabban: a műszói használatnak csak nyoma is? Igen ám, de a Tanács *nem* bölcseleti mű. Apáczainak philosophiája a *Magyar Encyclopaediában* van lerakva.

Lássuk tehát ezt: 65. l.: Az elme, mely magát ismeri és egyebekről mindenekről kételkedik . . . 68. l.: Akárminek érzése is oly dolgoktól ered bennünk, mely a mi elménktől különböz. 69. l.: A mik az embernek az Isten, maga elméje és a testi dolgok körül tudni szükségesek, azok vagy dolgok vagy szók. U. o.: Az elmét a dolog ismeretire viszik. — És a melyet szándékosan utoljára hagyunk, e hely: «Könnyebb az elmét hogy legyen és mi legyen megtudni, mint akármí egyebet». Ez a 65-ik lapon áll. Mi az idézeteket a 69-ikig terjesztettük ki — a meddig Apáczai az *elme* használatát; legalább *nem* emlékszem, hogy ezentúl csak elő is fordulna. Erdélyi azonban már megáll ez utolsó helyen közlöttem idézetnél és fölkiált: «Köszönet Apáczainak az elme szóért. Az föl van fedezve s jogaiba iktatva» (Bp. Szemle, i. h. 301. l.). Nagy barátja vagyok magam is az elismerésnek, de szeretem a pontosságot is. Ezt pedig Erdélyiben, főkép e helyen, keresve *nem* találhatom. Már miért fődözte volna föl Apáczai az *elmét*? A codexbeli használatról, ha *nem* Apáczainak, de Erdélyi-

nek tudnia kellett volna, a mennyiben e sorok elején idézett vitában Kállay részéről a bécsi codex egy érdekes, általunk is fölhasznált helyére (i. 52) hivatkozás történik; e vita pedig tíz évvel zajlott le Erdélyi czikkének megírása előtt. De ha ez s az Akadémia által kiadott Magyar Nyelvelmékek kikerülték is figyelmét — nem élt-e Apáczai korában *Pázmány* és *Zrínyi*? Már most azon művek chronologiai rende, melyekből a közöltem fontosb adatokat e három íróból merítettem, a következő: A *Kempis Tamás* megjelent 1604-ben; a *Szigeti Veszedelem* 1651-ben, a *Magyar Encyclopaedia* pedig 1655-ben! Ha pedig a kérdésben forgó szó használatának becsét tekintjük, akkor Apáczai szintén utolsó sorban áll. A mint a «Tanácsban» él vele, abban nincsen semmi műszói; de legalább jó és helyes a használat. Az Encyclopaediában azonban mesterét csak szolgálilag utánozza, lefordítja a *mens-t* *elmének* anélkül, hogy műszót akart volna ebből csinálni, s így teszi, mit amott nem tett, tisztán az értelem képviselőjévé. De nem hiszem, hogy Apáczai ez utóbbit meg is fontolta; — miért is tette volna? Mert néhányszor használja? Ő ugyanis az *elmét* csakúgy használja, mint a *micske*, a *gezemize*, *maradvád* s egyéb szavait: mert eszébe jutottak s bizonyos értelmet kapesol hozzájuk. De műszói dignitást Apáczai az *elmének* nem kölcsönzött; ily minőségben azt egyáltalán nem szerepeltette. Ha valami szó először fordul is elő egy philosophiai munkában, az még nem annak jogba iktatása; s ha egy előszót használunk, az még nem fölfedezése e szónak.

IV.

Csak egyszer lehet az elmét illetőleg joggal fölfedezésről szólani — midőn a szorosan vett nyelvújítók műveiben találkozunk vele. Hiába, tán helyre sem üthető baj az, hogy Pázmánynyal a műpróza fejlődése hosszú időre megszakadt. Mert a míg az újra megindult, addig az írók sokat, de sokat felejtettek — nemcsak szólásmódokat és fordulatokat, de kifejezéseket, szókat is. A köznyelv ellapult. Az irodalmi folytonosság megszakadtával számos szó akadt meg végkép fejlődésében — s többnyire philosophiai becsüek. Ilyen a jószág, lélek, állat, de elme is. S midőn a nyelvújítók a nyelv újjáteremtéséhez s átalakításához fogtak, vagy nem ismerték több rendbeli szónak eddigi fejlődését, vagy ha tán ismer-

ték is, aesthetikai mértékkel mérték azokat s prózaiaknak, parasz-
tosaknak itélték. Pázmány s Faludi beérték a nyelvkészlettel s
földolgozásuk módja tünteti ki: milyen nagy mesterek voltak.
A nyelvújítók épen a nyelvanyagot keveselték s a gazdagítására
szánt lelkiismeretes fáradságuk tünteti csak föl világosan: mily nagy
mesteremberek voltak. Így lépett a jószág helyébe: erény; a lélek
helyébe: kedély; az állat helyébe: állag; az elme helyébe:
szellem.

Nem akarjuk az irodalomnak, úgy látszik, megállapított föl-
osztását bolygatni s azért még Kazinczy előtt emlékszünk meg
Csokonairól és Kisfaludy Sándorról. Mindkettőnek adatait főleg
az teszi becsessé, hogy e költők jobbadán a régi nyelvből merített-
tek és rajtuk, főképp az elsők, a nyelvújítás túlzása, fesze nem ész-
lelhető. Álljanak itt *Csokonay*tól ezek:

Érzem a leányi elme
Nyári árnyékként kereng,
Hogyha más nyalánk szerelme
Mint Zephir körülte leng.

Itt a rím gyanússá teszi ugyan a szó határozott értelmét;
de másutt, hol befolyásáról nem lehet szó, az *elme* szintén szellem,
szív, szóval: az egész benső ember értelmében használtatik; így
e helyen:

Elmém régi virgouczsága
Ködbe borongván, elmúlt.

Vagy egy gyönyörű strophában:

Zokoghat még egy betücskét
Belőlem a fájdalom?
Ejthetek még egy könyücskét
Utánad szép Angyalom?

Bár elmém rajtad tünődik
— Csak kíván, ohajt, gyötrődik —
Édes fojtó képzetek! —
Mindez a mit tehetek.

És Cs. rendesen így használja az elmét, tisztán gondolko-
dásra vagy ész értelmében pedig csak mintegy mellékesen. Még
csak két helyet prózájából s pedig biztosság és oeconomia kedvéért
ismét fordítást. A *Kleist* Tavaszában: Kínos nyavalyák, a test és

elme erejének megfogyatkozása, a becsületnek, jóhírnek stb. elveszése . . . következesei a kicsapongásoknak.» Az eredetiben az első szók így hangzanak: *abnahme der kräfte des leibes und des gemüths*». Továbbá: «Mink nemcsak a goromba érzésekre, hanem a gondolkodásra és munkára is vagyunk alkotva; és egyedül a szorgalmatosság és értelmes cselekedetek adják meg nekünk a valódi és állandó *Elmetsendességet*» — a németben: *gelangen wir zu einer wahren und dauerhaften gemüthsruhe*». Ime az *elme* a mai *kedély* értelmében! S itt fontosnak találok kiemelni, hogy Cs. öntudatosan járt el így. A német *gemüthet* következetesen léleknek vagy elmének fordítja, a mint amaz úgy a codexekben mint a vallásirodalomban a *gemüthnek* megfelelően szintén használtatott.

Kisfaludy Sándornál az *elme* majd minden eddig érintett árnyéklatban fordul elő. Jellemzőknek tartjuk e helyeket:

Az *elme* szüleményi
Az ész előtt becsesek (Kesergő Sz. III. é.).

és Kemend IV. é.

De szive szép érzelmébe
Két gondolat mérget vet,
Mellyet szül a kétes *elme*
S hiu gyarló képzelet.

Érdekes amannak 113. dalában:

Elmém távol képzeli
Most is az ő tekintetét.

Az *elme* a szív ellentéte a 87-dik dalban s a léleké a 102-ikben. A 69-ikben annyi mint a német *sinn*:

Ércz szive megvehetetlen,
Szünjetek meg, könnyeim!
Vas elméje győzhetetlen,
Hunyjatok el, tüzeim!

A 40-ik dalban meg *sinn* és gondolkodás:

Elmédet hát mért bocsátod
Tilosomba szünetlen,
Boldogtalan, ha már látod,
Hogy nem esik büntetlen. . .

Kazinczy fölötté ritkán használja a szót, s a hol használja, ott sem igazít útba. Mintha szándékosan kerülte volna, mintha csak akarata ellenére jött volna tolla hegyére – a mint teszem egy ifjúkori emlékezet is föl-fölverődik bennünk öntudatlanul. Fölötté érdekes azonban nála az *elmétlen* használata. «És mely *elmétlen gondolat*, írja K. Paramythek II. könyv, azt hinni, hogy az igazi isten-tisztelet szeretet nélkül lehessen?» És ismét, Bácsmegyei gyötrelmei: «Siketülj meg a sokaság *elmétlen magasztalása* eránt.» Berzsényihez intézett leveleinek egyikében (170. l.) «*elmétlen cselekedet*»-et említ; máskor (109. l.) meg «*elmétlen ítéletet*». Továbbá imez érdekes hely (u. o. 20. l.): «Szeretem olykor a szabdalkozásokat is, de csak ha nemesek és *elmések*: a mit Batsányi a Faludi Programmjában mondogat, nagyobbbrészt vagy haszontalan, vagy *elmétlen*, vagy paraszt». Mindezekben *elmétlen* a német *geistlos* fordítása. A következőkben a német *thorheit* vagy *unsinn* képére mint főnév lép föl: «Az atlaczpapucs . . . emlékeztetni fog arra, a mi most történt s elrettenteni újabb *elmétlenségek* követésétől.» (Eredeti poetai munkái, 290. l.) ; ismét «Tulajdonítsa a bajt cselédem *elmétlenségének*, ne nekem» (u. o. 278. l.). — Előfordul ugyan az *elmétlen* már a *codex*-irodalomban (Teleki c. 57) s idézi *Molnár Albert* is, ki ezeket veti melléje: demens, hebes, insipiens, verwegen, taub, ungeschickt, unweis. Kérdésbe tehető azonban, tudta-e ezt *Kazinczy* s nem-e abban a hiedelemben vitte be az irodalomba, hogy ismét egy új szóval gazdagította? A *Mondolat* is hasonló nézetben lehetett, midőn más új szavai mellett ezt is gúny tárgyává teszi (10. l.): «Más Vallásbéli Hirdész is, ezen talpszerben bábázkodó kezeivel a jeget megtörte ugyan — ez előtt darab évvel ilyen fajbéli közlésül, és hasonmoztonyból irt . . . mintegy másfél ivnyi Furtsa — vagy inkább *elmétlenül elméskedő* — Levelében, de a mit szemügyelni soha sem szerentséltettem.»

Kisfaludy Károly használata az elmének rendesen más-más értelmi jelentését emeli ki. Például a következőkben az elme annyi mint gondolkodásmód:

Míg más érdemít a köz lélek alázni törekszik,
Fényre deríteni azt a nemes elme buzog.

Ebben meg közeljár a képzelethez :

A föld határin túl szállong az elme.

Aztán az elme : ész,

Mindenható elménk istenkedése
Ég- s földbe hat
S buvárnnyilai e lét titkába vágnak,
Vezér szövétnekül az ész- s világnak.

Vagy az Irénben 5-ik föl v.

Igy minden érzet gyöngeség,
Idétlen elme képzeete.

Végül szellem értelmében, u. o. 1-ső f.

Érzem e
Nagy igazságot, de a szokatlan elme,
Mely ekkor csak házi dolgokat
Fontolt, szédelg ezen síkos tetőn.

Vagy e sorban költeményeiből :

Fönn csügg a koszorú : nagyra nagy elme mehet.

Valamint tehát Csokonaiban az elme érzelmi jelentménye,
úgy itt meg a szó értelmi tartalma lép határozottan előtérbe.

Vörösmartyban azonban egyenlően nyilatkozik mindkettő.
Igy a Zalán fut. II. é.

Mely bús utra jövék ? komoly elme ne menj tova,
és VIII. é.

Hajdan Etel mellett könnyű elméje tanácsán
. . . élt . . gyönyörű Nemibonta sokáig.

Van aztán a IX. é.-ben :

Bodrogköz csendes szigetébe kívánkozik elmém.

És A két szomszédvárban III. é.

Hogy most, a miket elmém tud, kibeszélni ne kellene.

Monographiánk teljessége kedvéért érdemes végül azt is föl-
hozni, hogy Vörösmarty az elmét nő-névként is használja : A VIII.
é.-ben olvassuk, hogy a gyönyörű Nemibonta sokáig egyedül élt
Széplakon, itt egy égbeli tündér, a diadalmas Erő, megszereti, és

Ettől szülte szelid Elmét, piros ajku leánykát

— — — —

Elme szülé Álmost.

Az Erő mint az Elme atyja, határozottan ügyes lelemény volna, ha anyja nem lesz a Nemibonta képében a hexameter szerencsétlen áldozatává. Álmos Elmének fia — szép gondolat. De Álmos Érőnek és Nemibontának unokája — ime egy új adat Vörösmarty önkényes mythológiájának következetlenségéhez. Hogy az *elme* tehet róla, kétségtelen. —

Mielőtt idézeteinknek hosszúra nyúlt sorát berekesztendők s két legnagyobb költőnkre rátérnénk, emlékezzünk még meg *Szemere* Bertalanról, legjobb újabb prózaíróink egyikéről. Nemcsak azért, mert prózában és szépen írt, hanem azért is, mert az *elmét* ő is túlnyomóan érzelmi érteményben használja. «Foglalkozni a jövővel kevesebbé kedves, mert az bizonytalan . . . de a múltban már minden megtörtént s reá békés elmével pillantunk vissza» (Atyám emlékezete). És Terezia eml. «A kik aztán ártatlan elméjükkel azt hitték, hogy . . .» Az *elmének* másik rendbeli használatát illetőleg, kár volna az idézeteket fölös módon szaporítani. A fontos az, hogy az *elmének* érzelmi jelentése nem veszett ki újabban sem, hogy mint Pázmány, úgy Szemere is öntudatosan használják a szót ebben az értelemben is.

Petőfi «összes» és «újabb» költeményeiben mindössze csak vagy 20-szor használja e szót. Ez nem sok, igaz, de hozzá kell tennünk, hogy nála a *lélek* szó a régiekre emlékeztető gazdag és változatos árnyéklatokkal fordul elő, s hogy — főkép Kisfaludy Sándort tartva szem előtt, egyenesen azt mondhatjuk — az számtalanszor helyettesíti is az *elme* szót. E helyettesítést azonban nem végzi a *lélek* egymagában, hanem a nyelvújítás alkotta *szellem*-mel együtt. Igenis, a *szellemmel*, de nem a *kedély*lyel. *Petőfi* összes költeményeiben, ha ugyan minden figyelmem mellett is nem tévedtem, a *kedély* szó mindössze kétszer fordul elő (Újabb költ. 89. és 241. l.), a *kedélyest* pedig csak egyszer vettem észre (u. o. 195. l.). Már pedig azt csak elhiszik újabb íróink, hogy *Petőfi*ben nemcsak érzés és szenvedély, hanem «kedély» is nyilatkozik? És ő mégis el tudott jóformán lenni e szó nélkül! Ki gyártotta e szót először, nem tudom határozottan. A *Philosophiai Műszótár* szerint (72—73. l.) Szilasy és Csapó érezték volna először a *gemüth* hiányát a magyarban. Amaz a *szivállást* ajánlja; az utóbbi kéziratban maradt műszavainak gyűjteményéből pedig e helyen idézve vannak a *ked* és *kedély*, a *kedv* és *indulat*. Hogy az

író közönség figyelmét épen a két első kötötte le, azt helytelen voltuk eléggé magyarázza. Ezek között meg a *ked* rövidebb ugyan, de rím dolgában meddő szó. A *kedély* azonban mily külső és belső összhangzásban áll például ezekkel: *feszelty, szeszély, hevély!* Így győzött a *kedély*. Petőfi, ki rím dolgában nem volt épen legrigorosusabb, majdnem mellőzte. Mostani íróink azonban valódi rímes és rímtelen cultussal környezik.¹⁾ A java, igaz, nem szép alakja, hanem fogalmi tartalma miatt. Ezek azt mondják: a magyar nyelv nem lehet el e szó nélkül, mert szükséges fogalmat fejez ki. Ez azonban határozott tévedés. A *kedély* nem pszichologiai fogalom, hanem csupán csak a német nyelvnek egy sajátos s ezért fordíthatatlan kifejezése, mint akár a francia *esprit*, az angol *comfort* vagy a magyar *csömör*. A német *gemüth*-je miatt nem csinált a francia rossz francia szót, s az angol sem rontotta el miatta szóanyagát. Mi azonban, fájdalom, nemesak a német fogalmakat, hanem a német szókat is le akarjuk minden áron magyarra fordítani. Ha ez utóbbiban mérsékeltebbek volnánk, azt hinnők: nyelvünk szegényebb a németénél. Íróinknak és költőinknek nem lehet szükségük e kores szóra, nem *szabad* szükségét érezniök. A magyarban a kifejezések egész raja kínálkozik helyette — mért mellőznők ezeket? Ott van a *bátorság*, a *kebel*, az *indulat*, a *kedv*, a *sziv*, a *lélek*; ezekkel, főkép ha jelzősen használjuk, a legkülönbözőbb értelmi árnyéklatokot ki lehet fejezni; kínálkoznak továbbá összetételek is: *szive-lelke*, *szive-indulatja*. És, a melyet szándékosan hagytam utoljára: ott van e ezélra az *elme* is. Mert hogy az *elmé*-ben benne van a *gemüth* is, világosan bizonyítják, hogy csak egyet említsek, a törzsökös magyar nyelvű *Csokonai* adatai. Bizonyos megelégedéssel constatáljuk néha, hogy az *elme* szót még a német sem tudja megfelelően kifejezni. De azért platói viszonyt folytattunk kincsünkkel: a sátoros napokon tüntetünk vele: de hétköznap, mikor dolgozunk vagy csak írunk, ügyet sem vetünk rá — szájunk és tollunk egyaránt rájár a *kedélyre*.

De minek feszegetnők ezt tovább? — úgy sem lesz hatása. Térjünk Petőfire. Az érdekes helyek ezek: .

Olyan háborodott az elmém
Sokszor sírnék, ha nem szégyelném.

¹⁾ *Jókai* már *közkedélyről* is szól!

Továbbá:

Csak azon tünődik elmém:
Véletlen vagy számítás?

Á Szécsi Móriában:

Ezen föltétellel elmém meg nem békül.

Aztán alakja miatt is:

Csavarogtak szanaszét elméik.

Ily értelemben: az járt a fejemben — e hely:

Ezen gondolatok elmém környékezték.

Végezetül álljanak itt e jellemző sorok:

S utána küldém elmémet (a mester után)
Röpült gyorsabban mint az üstökös,
Röpült a merre más elméje járt,
S a merre nem járt, megfutá nagy utját
S esztendők mulva búsan tért haza,
Búsan, fáradtan. Hasztalan bolyogott.

Egy egész versszak az elméről! —

Két férfiúnak köszön legtöbbet a magyar nyelv nemzeti fejlődése: egy prózaírónak s egy költőnek: *Pázmány*nak és *Arany*nak. Az elsőről itt szólnunk nem volna helyén. De az utóbbiról ki kell emelnünk, hogy költészete hatott és hat folyton prózáinkra. Nem hiszem pedig, hogy Aranynak ez irányban való érdemét eléggé méltányolnók, ha azon általános, mert minden irodalomban bebizonyult igazságból vennők a mértéket, a mely szerint a poesis mindig hat a próza fejlődésére. Mert itt nem a költészetről, hanem ezen költészetről van szó. Arany megtisztította jóformán a nyelvet a nyelvújítás túlzásaitól, anélkül azonban, hogy ennek csak egyetlen valódi diadalát föl is adta volna. A mit tehát *Vörösmarty* csak a költészet nyelvéért tett, azt megtette *Arany*, ugyancsak költészetével, a próza számára. De egyszerűségre, természetességre is tanította és — a mi még mind ennél is több — megőrizte tiszta nemzeti kifejezése módját, formáját. *Vörösmarty* nyelvét keleti fény és pompa, *Aranyét* keleti nyugalom és méltóság jellemzik. Amannak költészete már inkább a múlté — nem egészen még, valamint állami és tár-

sadalmi életünk sem szabadult még föl egészen ezen múlt alól. Arany azonban a jelené — a jelené és jövőé.

És nem kell mindebből egy szót is levonnunk, ha nagy költőnknek a bölcelet magyar nyelvéhez való viszonyát tekintjük. Ez igen specialis téren is tanulhatunk tőle. Több benne a philosophiai fordulat, az elvont kifejezés és több az első tekintetre igen természetesnek látszó, de valójában új összetétel egyegy metaphysikai fogalomra, mint bármely bölceleti írónkban. A mi adatot tehát ő nála találunk az *elmére*, az nemcsak érdekes és tanulságos, hanem fontos és döntő egyszersmind.

A sok közül e helyen azokra kell szorítkoznunk, melyek a kénytelenül mellőzöttekre nézve mintegy typusokul szolgálhatnak. De a közlendőkből is ki fog tűnni, hogy Arany visszaállította e szó régi fényét. Legrégibb prózájából íme hely: «A jelenet sokkal mélyebb benyomást tett elmémre, hogysem ágyamba térhettem volna» (Életképek. 1846. I. 393. l.). Ebben túlnyomó a *gemüth*. Sokkal közelebb áll az *elme* értelmi jelentményéhez ebben:

Olykor ha lassu merengésiben
Elméje mint fáradt madár pihen.

Azután:

Vitatkozás az elmét növeli.

Tisztán ész jelent a következő sorokban:

Megáll az elme mint egy bomlott gépely
S bámulja a lelket csodás ösztönével.

A *Toldiban* mindössze egyszer, a *Toldi estéjében* meg kétszer fordul elő. Amott (v. é.) szivet és ész jelent:

Miklós az elméjét mindenképen hányta stb.

Emitt (vi. é.): törte elméjét = törte a fejét; v. ö. a Petőfőtől idézett hasonnemű kifejezést. Az v. énekben az egész benső embert jelenti. Főadatunkat használjuk ürügyül, hogy e gyönyörű sorokat értekezésünkbe kebelezhessük:

A tudás fájáról szép gyümölcsöt hoztak,
Jót is elég bőven s ráadásul rosszat;
Mert ha gyalu nélkül bunkósbót az elme,
Gyakran kétélű tör lesz az kiművelve.

Buda halálában csak az v-dik és vi-dik énekben nem fordul elő; másokban azonban többször is. Mi nem látunk ebben véletlent. Soha nagyobb költő nem járt el nagyobb öntudatossággal, mint ezt Aranynál lépten-nyomon tapasztalhatni. Kiterjed az a szerkezettől az utolsó hasonlatig, a jellemfestéstől a legkisebb szóig. Az *elme* használata egy alárendelt mozzanat csak, de megtaláljátok a mondottakat *in nuce* itt is, a mint a legkisebb vízesépp visszatükörözi az eget és fényes csillagait. Buda halála «a Krónikák egyszerű nyelvén» van elmondva; abban a korban pedig még nem terjedt a szellem és még nem érvényesült a kedély — az elme rovására. A szó viszonyos sűrű használata együtt jár e költeményben annak ó-zamatú nyelvével — a *kedély* vagy *szellem* szót tehát hiába keresitek benne.

A következőkben az *elme* a lélek összes gondolkodó erejét, tehetségeit jelenti:

Benn küzd vala köddel az elme világa (II. é.).

és:

Elmémben, mialatt az elébb hallgattam,
Hosszú sor esztendők folyamát forgattam (IV. é.).

Szintén így Murányban, IV. sz.

Szeme, szive, vére, elméje elakad.

Tisztán észet jelent ezekben:

Megbődül az elme és megbomol a rend (XI. é.).

s ugyanott:

Százféle tanácson száz elme hasonlik.

• Az egész benső, vagy Pázmánynyal szólva: lelki embert jelenti ezekben:

Tegnapi gondjával vívódik az elme (X. é.)

vagy a IV. énekben:

Elméje Budának hányta ezen habját.

Annyi mint érzület, gesinnung, e két helyen:

Nem változik elméd Buda elváltoztán (III. é.)

és a VII-dikben:

Mintha nekem jární okom volna görbén,
Ha kaján elmével hitemet megtörném!

Imebben meg a mai *kedély* :

Benn pedig elméjét friss gond veri, hajtja (II. é.);

itt meg, mire a német a *gemüther* szót szokta használni :

Hanem oztán másra

Fordultak az elmék vidám áldomásra (I. é.).

Ime a lelki élet egész skálája! —

Nem tarthatnók ez idézeteket teljeseeknek, ha a *népnyelvi* adatokat mellőznők. Azt hiszem, a philosophiai nyelvnek szabad tán legkevésbé a szókat a divó értelemtől elütően használni, vagy értelmöket egyoldalúan megállapítani. Azért nemcsak azt az irodalmat kell vizsgálunk, melyet mi alkotunk vagy szerzünk a nép számára, hanem azt is, melyet ő szerez közetlenül a maga és közvetve a magunk számára. — Csak egynehány adatot hozok föl. — *Elme*, annyi mint *ész, fej*: «A mint ott legjavában forgatá az elméjében, hogy de soká jön a kedvese . . .» (*Merényi*, Dunamelléki Népmesék, I. k. 53. l.). *Elme* annyi mint *emlékező tehetség*: «Pedig dehogy a szépszólásu kút forgott az ő elméjében.» (*Gyulai és Arany*, Népköltészeti Gyűjtemény II. k. 210. l.). *Elme* annyi mint *gemüth*: «Nyugodt elmével lehet felöle» (*Szarvas* Gábor közlése). *Elme* annyi mint *szellem*: «Ez a bor elmemozdító, országpusztító . . .» (*Népk. Gyűjt. u. o.*); vagy: «Ezen hűséges fáradozását tiszteletes uramnak, melyeket mi homályos elménk megvilágosodása körül véghez vitt» (*Nyelvőr v. k. 475. l.*).

Nem találunk ez adatokban újat, de azt világosan mutatják, hogy a népnyelvi használat az irodaloméval megegyezik.

V.

Mielőtt ezen tényekből a philosophiai tanulságot levonnók, nem lesz fölösleges az egész szócsoportot egybe állítani. Az *elme* szó tartalmának más-más mozzanatait s ezeknek ismét más-más árnyéklatait így, hiszem legalább, legkönnyebben áttekinthetni. Az összeállítás egyébiránt *Molnár*, *Kresznerics*, a *Nagy Szótár*, Ballagi *Teljes Szótára*, a *Philosophiai Műszótár* s a Versegly által kiadott

Lexicon terminorum technicorum alapján történt. Egy pár szónak hiányát tapasztaltam és pótoltam: ezeket a forrás külön fölemlítése könnyen fölismerteti.

- *Elme.*
 - elmebeteg,*
 - elmebódult,*
 - elmebomlott,*
- 5. *elmebotlás,*
 - elmecsábitó, (Orczy, Költeményes Holmi, 55 l.)*
 - elmécske, memoriola, ingeniolum, Molnár; Kresznerics nem ismeri,*
 - elmecsavargás,*
 - elmecsendesség,*
- 10. *elmecsend,*
 - elmeél,*
 - elmeélesítés,*
 - elmeélesítő, (Orczy, u. o. i. h.)*
 - elmeerő,*
- 15. *elmefaggatás,*
 - elmefáradság, (Pázmány, Kempis Tamás, LXX. r.)*
 - elmefárasztás,*
 - elmefogás,*
 - elmefoghatóság, (Rajnis Mentő irás, 39 l.)*
- 20. *elmefogyott, (Versegghy, költeményei, kiadja Toldy. 114 l.)*
 - elmefutás,*
 - elmefuttatás,*
 - elmefuttató: speculativus, Kresznerics.*
 - elmegyakorlás,*
- 25. *elmegyilkoló, (Versegghy, u. o. 21 l.)*
 - elmegyöngeség,*
 - elmeháborodás,*
 - elmeháborodott,*
 - elmehiány,*
- 30. *elmehiba,*
 - elmehomály, (Versegghy, u. o. 86 l.)*
 - elmeismeret, (Lángghy, Philos. Műszótár)*
 - elmejáték,*
 - elmeképző, (Toldy, Összegyűjtött Munkái, III. k. 302 l.)*

35. *elmekézség*, (*Szilasy*, Philos. Műszótár)
elmekór,
elmébéli,
elmébéli háború,
elmébéli viadal,
40. *elmei* : memorialis *Molnár* és *Kresznerics* ¹⁾
elmél : mente versat, *Kresznerics*.
kielmélni, (*Népies*, *Molnár Aladár* közlése).
elmélés, *Kresznerics* még nem ismeri.
elmélet,
45. *elmélkedik*,
elmélkedés,
elmélkedő : meditatundus, *Kresznerics*.
elmélődik, *Kresznerics* nem ismeri,
elmélődés, *Kresznerics* ezt sem ismeri.
50. *elmeelemény*,
elmelomhaság,
elmemű, (*Berzsenyi*, *Kazinczy* levelezése *Berzsenyivel*.
 76 l.)
elmenmutatás : ostentatio ingenii, *Kresznerics*.
elmenmutogató,
55. *elmemozdító*, (*Népies*, Népkölt. Gyűjt. II. k. 210 l.)
elmenegédség, (*Verseghy*, u. o. 98 l.)
elmenyavalya,
elmenyugalom,
elmenyugtalanság,
60. *elmeremek*, *Szilasy*, (Philos. Műszótár)
elmesétéség, (*Verseghy* u. o. 93 l.)
elmés,
elmésség,
elmésdi,
65. *elméskedik*,
elméskedés, (*Imre*, Philos. Műszótár.)
elmétlen,
etmétlenség,

¹⁾ A Weszprémi codex, 143. l. «O Vram Iesus ky wagy . . . elmey wigasag» nem tud ily értékenyről. B. J.

- elmetörvény, (*Lánghy*, Philos. Műszótár)
 70 elmesalak, (*Arany*, Buda Halála VIII. ének)
 elmesurlódás,
 elmeszabadság (*Verseghy*, u. o. 88 l.)
 elmeszesz, (*Kisfaludy Sándor* Esseghvár II. ének)
 elmeszikra,
 75. elmeszorultság, (*Kisfaludi Károly*, költeményei)
 elmeszülemény,
 elmetehetetlen,
 elmetehetetlenség,
 elmetehetség,
 80. elmetétovázás,
 elmetörés: ingenii fatigatio, *Kresznerics*.
 elmetörő munka, *Kresznerics*.
 elmetompaság,
 elmetüz, (*Révai*, Elegyes versei, Alagyák, II. könyv VIII.)
 85. elmezavar,
 elmezavarodás,
 elmezsenge, (*Tompa* költeményei VI. k. 251. l.)

Megemlítendők még a következők összetételei:

könnyelmű, ezt tudtommal *Kazinczy* használja először «Könnyelmű Amor» (*Munkáji* I. k. 371 l.); előfordul már nála a *könnyelműleg*, ugyanott 301 lap, valamint a

90. *Könnyelműség* is. E minden tekintetben igen szerencsésen alkotott új szó világosan a német *leichtsinnig* utánzata, miben az az érdekes, hogy alkotója az *elmét* helyes érzéssel a *sinn* értelmében vette. Népszerű alkalmasint csak *Jósika* «Könnyelműek» című regénye óta lett. — Fölötte érdekes, hogyan fejezi ki e fogalmat a legrégebbi codex, a Bécsi (49. l.) «mű elmenkneec aprofagabol», a vulgatában: *ex animi levitate*;

szabadelmű, melyet *Kisfaludi Károly* használ költeményeiben; ez a *freisinnig* utánzata. Ma a kétes *elvel* való összetétel dívik csak: *szabadelvtű*;

mélyelmű, *Toldy* Ferencz használja; a «tiefer denker» fordítása akar lenni;

mélyelműség, *Tompánál* «Mert a mélyelműség elszórt s könnyen feled». Népszerű azonban ép oly kevésbé lett mint a *lángelmű*, szintén *Toldynál*. Sűrűbb használatú a

95. *lángelme*, melyet a Philos. Műszótárban *Szilasy* a genie vagy ingenium kitételére ajánl; ugyanő ajánlotta a ma közhasználatra emelkedett *lángészt* is; *Imre* ellenben az *éslángot*, melyet, minthogy senkinek sem kellett — *Brassai* tett ismét magáévá a Budapesti Szemle legújabb folyamának első füzetében; bizonyítja hogy csakis ez a helyes — és használja a *lángészt* is.

E 95 szóból álló csoportból kizártam a következő koresokat:

elmehábor,
elméncz,
elménczség,
elménczkedik,

5. *elménczkedés,*
elménczkedő.

elmécz: bökvers: epigramm, *Ballagi*.

Ezekben talán az a legérdekesebb, hogy az újdivatú *onc* képző fokenkénti rövidülését tüntetik föl: *ncz—cz*; a legsajnálatosabb meg az, hogy az *elménczkedés* többször jut eszünkbe az *elméskedés*nél.

Kizártam továbbá a következőket, melyek részint rosszak, részint fölösek; az illető szótárak magyarázatát mellőlök vetem: hadd értsük meg legalább, a míg olvassuk:

elmealkotmány: theoria,

elmebéliség: »

10. *elmetudalma*: »

elmeügyelés: »

elmeleg: theoretisch,

elmeügyelő: theoreticus,

elméskedés ügyelő: theoreticus,

15. *elmemény*: theorema,

elmeményes: theoreticus,

elmeérzék: «a tárgyak különbözőségeit fölfogni képes tehetség»,

elmélék: «elme által megfejtendő tárgy, theorema»,

elmélész: «személy a ki számít, kigondol egyetmást, anélkül, hogy azt a gyakorlati téren fogamatba venni megkísérlené»,

20. *elmész*: «valamely elmélet fölállításán gondolkodik.»

elmély: annyi mint «elmélet»; innen

elmélyi,

elmész : «bölcselettel foglalkozó személy»,

elmészet : bölcsészet; innen

25. *elmészeti.*

Ime, kiindúltunk az elméből s elértünk az elmészethez. Egyikök sem igen népszerű s ebben van némi vigasztaló is. Nem kell legalább sem ezt kiirtani, sem amannak helytelen fölfogását helyreigazítani. A pálya nyílt és tiszta — elindúlhatunk rajta minden főakadás nélkül.

De vessünk előbb egy futó pillantást jobbra is, balra is. A latin *mens* használatáról már volt szó. Kiemeltük, miben áll philosophiai becse s ez fölment bennünket a latin szócsoport bővebb taglalása alól. Különben is a codex-irodalmi adatok fölemlítésénél a legszükségesebbet már fölhoztuk. Csak egyet kell még hozzá tennünk : a *mens*-ben benne van az *akarat* is. Az *elmében* ily árnyéklatot nem találtunk : megvan az azonban egy származékában : az *elmés-ségben*. A Bécsi codexben olvassuk (I. 36.) «Ha veletéc akarand aratni, ne akariatoc ötet megtiltanotoc es keueitecből elueffetec *elmesseggel* es meghagggatok maradni»; a vulgataban áll : de industria; Károliban : akarototok szerint. Ez kétségkívül a *mens* befolyását mutatja. Vetekedik azonban e tény érdekességével az a körülmény, hogy az egész codex-irodalomban egymagára áll. *Lehr* Albert szerint a XVI-ik század könyv-irodalmában is előfordúlna egyszer. De ha e lappangó adat nyomára jönnénk is, sem igen állíthatnánk többet mint hogy az *elmében*, pontosabban : egy származékában az *akarat* árnyéklatja is ki *volt* tüntetve, valamint a latinban. A használatból kiveszett teljesen — tudjuk, nemesak ez, hanem az *eszmélet* és *erény* önállón kifejlődött árnyéklatok is, melyeknek pedig codex-irodalmi megvoltát kimutattuk. Következtetni ezekből az *elme* mai helyes használatát illetőleg bizonyára nem szabad, de azért a megállapítás munkájában ezeket is számba venni nemesak szabad, hanem kell is.

A görögöt teljesen mellőzhetjük, s a mi kevés mondani valónk a német nyelvről van, azt helyesebben későbbre hagyjuk. A *francziá*-nak nincs a *mens*-hez vagy az *elméhez* hasonlítható bő értelmű szava. Van ott *ame*, *raison*, *esprit*, *sens*, aztán *mentale* s *intellectuelle* : a *philosophia* ezekkel és ezekből alkotja illető műszavait.

Fölötte érdekes azonban az *angol*. A *mind* megfelel az *elmének* és *mens*-nek egyaránt. Az utóbbinak még jobban, a mennyiben az *akarát* is benne van a szó mai értelményében. A szócsoport azonban megközelebb hozza a magyarhoz. Alig lesz fölösleges ezt egy pár példában föltüntetni. Van tehát: fatiguing and refreshing the mind; emotion of the m.; impuls, tranquillity and strenght of the m.; agreeable and disagreeable to the m.; turn of m.; disorder and perturbations of m. — Továbbá *mind* mint ige, de nemesak a közlötük *elmélni* szótári értelmében, p. ó. mind your work, hanem így is: never mind it, mit helyesen csak így fordíthatunk: ne vedd v. vegyétek zokon. — Vannak azután az igei alak alapján: minded; high v. noble v. well v. ill-minded, mi latin: bona v. mala mente kifejezéssel rokon, de a magyarban megfelelő értelemben nem használtatik. Továbbá: mindful, mindless, figyelmes, figyelmetlen. Álljon itt végül: so many men, so many minds: quot capita, tot sensus.¹⁾

Az angol philosophiai nyelv azonban határozott műszói értelmében a *mindot* nem használja. A latinban megállapodott egy egyoldalú használat, az angolban semilyen. Itt egy régi, évszázados philosophiai étellel és fejlődéssel állnak szemközt, s ez mellőzte. Bennünket, fájdalom, ily tekintetek egyáltalában nem akadályoznak semmi irányban. Hasznát vehetjük szabadságunknak.

VI.

A közlöttem irodalmi adatok s a szócsoport alapján most már joggal mondhatjuk, hogy az *elmében* benne van az érzelem és értelem egyaránt. Helyes tehát e sorok elejére tett állítás, mely szerint összes pszichikai életünk kifejezésére a *szellem* és *lélek* szókon kívül az *elme* is alkalmas. Határozzuk már most meg e háromnak egymáshoz való viszonyát.

A *szellem*, tudva lévő, ez alakjában új szó. *Puky* még 1810-ben

¹⁾ A francia és angol nyelvnek a magyarhoz való viszonyát e pontban fölvilágosíthatják a következő példák. *Taine* munkájának «De l'intelligence» magyarul a ezime így hangzik: Az elméről. Szintígy *Locke*: «An essay concerning human understanding» híres mű czimében a két utolsó szó *elmének* fordítandó. Ugyanez áll *Hume* munkájáról: «Enquiry concerning human understanding». Szintígy *Leves* új munkájának czimében «Problems of mind» az utolsó szó magyarul *elme*.

jutalmat tüzött ki a *spiritus és universitas* kitételére. Az elsőre azonban *Kazinczy* már 1810-ben (Levelek Kishez I. 339. l.) használja a *szellem* szót: «Európának dolgait philosophusi *szellem* (Geist) igazgatja». A szó képzését (Munkáji VII. k. 14. l. Pest 1815) a következőkép okolja meg: «A *szelelek*, spiro szóból mint a *kelek*-ből a *kellem*. Így a *lélek*: anima, seele; a geist, spiritus: *szellem*» (V. ö. Nyelvőr IV. 220). Az irodalom azonban csak újabban tette e szót közkeletűvé. Érdekes a mit a *Nagy Szótár* mond: A legújabb időkig, olvasuk itt, mind a *spiritus* mind az *anima* kifejezésére a fogalmak nem kis összezavarással, a lélek szó divatozott; az amannak megfelelő *szellem* a természeti széltől kölcsönöztetett, a l kettőztetése nagyobb nyomatékosság végett jött használatba, s az egész sajátlag annyi mint szel-el-em, szelelő vmi. — A régi nyelv a *szellet* szót használta ugyanebben az értelemben, mely *Révai* szerint (Antiquitates, §. 57. 131. l.) «ex antiquo verbo *szellem*, *szellel*, *szellik*, spiro» lett. A codexekben igen sűrűn akadunk a szelletre, s aligha nem tévedett az első biblia fordítások kora fölötti vitában annyiszor idézett *ferenci* krónikás, midőn a fordítókat *huszitáknak* mondja, azért mert «istam dictionem spiritus sanctus exposuerunt sic: *zent zelleth*» (Nyelveml. I. XIV. l.). Számos hely mellőzésével csak. I. 284. lapra hivatkozom, hol (Lukács I. 41 v.) a spir. sanct. «scent lelecel» van fordítva és (u. o. 67 v.) «scent zellellet» is. Továbbá áll: «Vr-nak zelleti es igazaknak lelki» 77. l.; spiritus et animae; — aztán 59. l. «getrelmekbeli lelec es a bus zellet»; — 159 l.: «megvaltoztatic ő zellele» lat. spiritus. Károlinál: sziv; — u. o. 160 l. és 170. lap: zellet latinul spiritus, Károlinál meg lélek — mindezekben nemcsak a sp. *sanctus*, hanem a spiritus általában szellellettel van fordítva. Más oldalról meg I. 210 l. és 213. l. a vulgatában áll: spiritus, a codexekben pedig: lélek, s a pauperes in spiritu (I. 199. l.) is *lelki* zegenec-nek van fordítva. A használat változatosságára vet továbbá világot a «törődelmes zelletben»: in spiritu humilia I. 16. lap; a «fertezetes zellető ember»: homo in spirito immundo (I. 249), Károli: ember, kiben tisztátalan lélek vala; és: «gonoz zelletec» (I. 299). — Előfordúl továbbá a száz évvel utóbb írt *Kriza* codexben is (Ny. II. 371.): «es a pokolbeli szelletöktől oltalmaz meg engömet;» a Nagy Sz.-ban találok a *Nádor* c.-ből (599. l.) is egy idevágó idézetet: «legottan . . . gonoz szellettől megszabadulnak vala.»

Ha mindebből nem is merném következtetni, hogy a fordítók és írók ez esetben «a nép nyelvén sem ismeretlen» szóval éltek, mint ezt a Nagy Sz. teszi, mindenesetre áll, hogy azt többen, különböző helyen és időben és változatban használták s pedig, mint láttuk, nemcsak a *spiritus* kifejezésére. Egyébiránt a jó szónak éppen nem döntő kriteriuma: használja-e a nép vagy sem? S azért csakis teljesség kedvéért hozom föl, hogy a *szellet* a Nagy Sz. tanúsága szerint túl a Dunán «ma is» divatozik: «nagy szellet van benne»: sokat tart maga felől. A középkori irodalom jóformán el volt nála nélkül, a szó mai alakjához pedig nyelvi tekintetből kétség fér. De a *szellem* él, el van terjedve, az irodalomban közkeletű — és szükség is van rá. Ha Berzsenyi «a kor *lelkét*» emlegeti, ez még hagyján; ma idegenszerű már, mert a *lélek*nek nincs többé oly tág jelentmény-köre, mint Pázmány korában. De ha ma olvassuk, hogy Kovács Pál 1843-ban az *Esprit des Loist*-t «A törvények lelkéről» czimmel fordította, hajlandók vagyunk elismerni, hogy a *szellem* e helyen sokkal többet mond, mert általánosabb s ezzel az eredetinek megfelelőbb. A régi *szellet*nek bár új alakban való életre ébresztése valóban szükségletnek felelt meg s innen magyarázható, hogy annyira közkeletű, általános használatú szó lett. Az annyira népies nyelvű *Petőfi* új összetételekben is használja (szellem kezek; sz. zene, sz. szárny, sz. hang, sz. rész), szintúgy *Madách*, kinél sürűbben talán egyetlen írónknál sem fordul elő. Csakhogy éppen nála tűnik föl legjobban a *szellem* használatával való visszaélés. Sem *Madách*, sem mások nem vizsgálták: joggal teszik-e e szót a pszichikai élet összeségének egyed-uralkodó, kizárólagos kifejezésévé? A *szellem* az *elme* rovására terjedt, ezt háttérbe szorította s mint *Madách*nál is, jóformán egészen kiküszöbölte. Pedig helytelenül. Mindegyiknek más-más a functiója.

A *szellem* szó használatát illetőleg idézzük a *Nagy Szótár* beosztását, de elhagyjuk itt a nem igen szerencsésen formulázott összefoglaló bevezető-szókat az egyes pontoknál, — ezekre különben sincs e helyen szükségünk — valamint a felsorolt használat két oly pontozatát, melyet jobb lesz czáfolatával együtt megemlíteni. A példák a következők:

I. Jó v. gonosz szellemek; a boldogultak szellemei; a képzelt tűzi, vízi, erdei, légi, földalatti stb. szellemek.

II. Törvények szelleme; vlmely tannak, beszédnek szellemét

fölfogni, behatni a nyelv szellemébe; ő egészen más szellemben nyilatkozik.

III. Korszellem, testületi, keresztény, egyházi, polgári, katonai lovagias sz.; nemzeti, hazafiui sz.

IV. Béke, barátság, szeretet szelleme; ellenmondási sz.; gyűlölködés szelleme.

A *lélek* szót illetőleg a codex- s a régibb könyvirodalmi használat külön tanulmányt érdemel. Minthogy azonban ez tárgyunkra úgy sem tartozik szorosan, csak a mai használatot akarjuk egy pár jellemző példában bemutatni. Az *elmét*¹ hiszen úgyis a *mai értelmű szellem* és *lélek* szókhöz kell mérnünk, hogy külön tartalmát föltüntethessük. — Az ember lelke, erős lélek; — lélekben járó, lelkiismeret, lélekfurdalás; — lelki atya, — lelkesül; — lélekharang; — lélek-csap, l.-lyuk, l.-vesztő; — lélekszakadva: lélekzet nélkül, egészen leketlenül jött: eláll a lélekzete, úgy szaladt.

Az *elme* használatát a következő egybeállítás tünteti föl, a mely részben a közlött irodalmi tények kiegészítése is kíván lenni. Az író művének, vagy épen a lapszámnak megemlítését fölösnek tartottam, s csupán a könyvirodalomra szorítkozom, itt is rendezem az újabb kornak adván elsőséget. Hogy mindazáltal a régibb irodalomból annyi itt a példa, abból magyarázandó, hogy azelőtt az *elmét* többször és többfélekép is használták, mint ma.¹)

Tehát az *elme*:

érez (Pz.), *elámúl* (R.), *vigyáz* (SM.), *vlmít képzel* (KS.), *magának képez* (=képzel, R.), *keres* (T.), *leleményeskedik* (Gy.), *munkálkodik* (R.), *szó* (T.), *fontol* (KK.), *forogat* (F.), *egybevet* (Erd.), *kapcsol* (F.), *gondol* (Pz.), *meggondol* (F.), *gondolkodik* (Pet.), *kiéle-*

¹) A rövidítések magyarázata: SM: Salamon és Markalf; Ar.: Argirus; J. i. Ts.: Jóra intő Tsengetyü; Pz.: Pázmány; Ps.: Pósházi; S.: Sámbar; M.: Matkó; G.: Geleji; Zr.: Zrinyi; Ap.: Apáczai; Gy.: Gyöngyösi; F.: Faludi; Mk.: Mikes; Bs.: Bessenyei; Or.: Orezy; R.: Révai; Vsg.: Verseghy; K.: Kazinczy; Cs.: Csokonai; B.: Berzsenyi; KS.: Kisfaludy Sándor; Kl.: Kölesey; KK.: Kisfaludy Károly; Sz.: Szemere Bertalan; Vrs.: Vörösmarty; Pet.: Petőfi; A.: Arany; T.: Tompa; Erd.: Erdélyi; Gyl.: Gyulai; SzK.: Szász Károly; Ty.: Toldy; Br.: Brassai; Cz.: Czuczor (az idézetek a szövegben említett cikkekéből valók); Szt.: Nagy Szótár és Ballagi Teljes Szótára; Kr.: Kresznerics; Bl.: Ballagi Teljes Szótára; D.: Dugonics Magyar Példabeszédek; Km.: Közmondás; Np.: Népies.

sül (F.), megfog (KK.), ismer (Ap.), tud (Vrs.), szül (R.), kételkedik (Ap.), emlékezik (Erd.), vmből kikopik (F.), felejt (Erd.); —

egy nyomban marad (Gy.), meging (SzK.), ingadozik (Gy.), tétováz (Cz.), haboz (R.), bolyong (Pet.), bujdosik (F.), csavarog szanaszét (Pet.), meg nem áll (K.), fárad v. fáradoz (F.), botlik (Cz.), szédelg (KK.), elakad (A.), nyugodik (R.), megáll (A.), fordúl (Zr.) v. megfordúl (F.), változik (Pet.); —

játszik (F.), vlnin forog (T.), irányt ad (A.), vlnit tesz (Gy.), vlnit fölkap (F.), elcibe hág vlninek (B.), győz vlnit (Or.), véghez visz (Gy.), gondolatot futtat (Gy.), tova megy (Vrs.), jár (Pet.), leng (Cs.), szállong (KK.), szárnyal (B.), repül (KS.), merül (KS.), elfárad (Cz.), bágyad (A.), haza tér (Pet.), pihen (A.);

hánykodik (A.), háborodik (KS.), viródik (A.), gyötrődik (Cs.), vlnin hasonlik (A.), homályosodik (F.), elgyengül (K.), megbódul (A.), megsökken (F.), összebomlik (T.), lecsendesedik (F.), kiépül vlniből (Ty.);

vlnhez szokott (K.), kíván (Pz.) v. megkíván (F.), kívánczik (Vrs.), ohajt (Cs.), búsul (Gy.), vlnin függ (T.), elkészül vlnre (Pet.), kérkedik (A.), buzog (KK.), meg nem békiül vlnvel (Pet.), földindul (Cz.), földháborodik (Cz.), megvet (Pet.).

Sajátságaira vagy tulajdonságaira nézve az *elme* :

meghányt (F.) és zavart (Pet.), felkevert (F.); érett (Km.), megért (Bs.) és éretlen (Br.); teljes (F.), arany (Pet.), jó (Bs.), józan (Ty.) és homályos (Np.), ködös (Or.), hibás (T.); szoros (KK.) és állhatatlan (Zr.), hánykódó (T.), habozó (Gy.); gazdag (Ty.), széles (Szt.) és szűk (Szt.); kiélesült (F.), erős (Szt.) és heverő (Bs.), gyöngö (F.), meggyöngült (T.), ellankadt (F.); éles (Np.) és tompa (Szt.); mély (Szt.) és alacson (Gy.); vlnben foglalatoskodó (Gy.), szabad (R.), el nem foglalt (R.), okos (Zr.), szép (Ús.), tanácsos (Gy.), nagyra született (Bs.), ékes (Or.), jelentékeny (Ty.), bölcs (Zr.), jcles (Ty.), magasságos (F.), magas (Or.), nagyságos (R.), kitünő (Ty.), istenes (Or.), mindenható (KK.) és kétes (KS.), hebehurgya (M.), aprólékon kapkodó (KS.), tudákos (A.), furfánt (G.), furfangos (A.), kócsagos (Ps.), titkos (Gy.), buta, (R.), idétlen (KK.); bizonyos (Gy.) és kételkedő (Gyl.), kétséges (Gy.); — továbbá :

sok (K.), több (Or.), nagy (KS.) és kis (Zr.), kisded (T.); sebes (R.), gyors (Or.) és késedelmes (Cz.), lassú (Gy.), fáradt (Pet.); fogékony (Ty.) és művelt (K.), tanult (F.); leleményes, (KS.), termé-

keny (F.) és *szokatlan* (KK.), *furcsa* (R.), *vékony* (F.), *széllüdt* (Bl.); *nagy.gondú* (Zr.) és *gondatlan* (KK.), *könnyű* (KS.); *komoly* (Vrs.) és *hiúságos* (A.); — továbbá, s itt sem állítunk össze ellentéteket, hanem inkább párokat:

vidám (Km.), *víg* (Gy.) és *bús* (Cs.), *elszomorodott* (K.), *búsult* (Gy.), *gyötrődött* (F.); *nyugodt* (Cz.) és *nyugtalan* (K.), *lobbanó* (F.), *lúzas* (F.), *tűz* (KS.), *felháborult* (F.), *bujdosó* (Ar.), *kivágó* (F.), *ngughatatlan* (Zr.); *esendes* (F.) és *csendetlen* (Gy.), *zajdult* (Gy.); *ájtatos* (Erd.) és *vezeklő* (Erd.); *nemes* (R.) és *nemtelen* (F.), *kaján* (A.), *alacson* (F.), *romlott* (Kl.); *ép* (Or.) és *beteg* (KS.), *bomlott* (Gy.), *háborodott* (Pet.), *bódult* (Or.), *megszédült* (R.); *gyönyörű* (Cs.) és *gondos* (Gy.); *bátor* (K.) és *félénk* (Ap.); *ártatlan* (Sz.) és *érzékeny* (Gy.); *békés* (Sz.), *szelid* (T.) és *vad* (KS.).

Lehet aztán az *elmét*:

jártatni (Or.), *futtatni* (Szt.), *vlmre szegezni* (F.), *művelni* (Szt.), *gyakorolni* (Szt.), *meghányni* (F.), *élesíteni* (Szt.), *megtompítani* (F.), *terhelni* (Gy.), *ronni* (T.), *növelni* (A.), *emelni* (T.), *csavarni* (Pet.), *hányni-vetni* (T.), *forgatni* (Gy.) s *vlmin forgatni* (T.), *vlminnek utána küldeni* (Pet.), *egy tárgyról másra fordítani* (Szt.), *fárasztani* (Szt.), *haboztatni* (F.), *vele egy táj felé hágtatni* (Gy.) v. *vele elszállani* (Gy.); —

félteni (Pet.), *dicsérni* (Pet.), *magasztalni* (K.), *csodálni* (Ty.); — továbbá:

vlmvel táplálni (Or.), *vlmvel gerjeszteni* (Gy.), *vlmin serkenteni* (J. i. Ts.), *vele játszani* (Gy.), *vlmbe keverni* (Or.), *fölvidítani* (K.), *zavarba hozni* (KK.), *megnyugotni* (nyugtatni, Gy.), *vigasztalni* (F.), *vlmből kiemelni* (Gy.), *javítani* (T.). Van aztán az *elmének*:

szava (B.), *elevensége* (F.), *sebessége* (Or.), *víg járása* (F.), *habja* (A.), *tusakodása* (Pz.); —

világa (A.), *foglalata* (KS.), *jóvolta* (T.), *vágya* (T.), *gondja* (A.), *habzása* (habozása, K.), *fellobbanása* (B.), *hivatása* (Ty.), *dög-halála* (K.); — végül:

műhelye (Pz.), *képzete* (KK.), *gondolkodása* (Pet.), *gondolatja* (Pet.), *tudása* (Gy.), *remekje* (B.). *Valakinek van elméje vlmhez* (S.); — *vlmi az elmével vele születik* (Bs.); — *vlkinek az elméje tetszik mindenkinek* (Gy.); lehet *vlmit elmével fölélni* (F.). — Az *elme továbbá vlmbe foglalja magát* (MK.; már a Thewrewk codexben is 369. l.); lehet *hiány benne* (Pet.); *vlmi rajta változást tesz* (Gy.),

vlmi *belöle kikopik* (F.), benne *vlpi megfordúl* (F.) vagy *forog* (Gy); *reá vlmi tolul* (T.), lehet *vlmre függesztve* (Gy.). — Lehet végül *vlmit az elméjébe véetni* (T.) vagy *fogni* (Szt.), v. *venni* (Zr.) v. *kapcsolni* (Pz.); benne *vlmit hányni* (megh. Gy.), *megjegyezni* (T.), benne *vlmit megtartani* (Szt.) v. *felróni* (T.); benne *vlmi előkerül* (F.); lehet abból *vlmit kieresztani* (Gy.) v. *elszalasztani* (Sz.); végre *vlmit elméből mondani* (Kr.).

Van *gyermek elme* (Szt.), *leány elme* (KS.; Cs.: leányi elme), (a bécsi codexben az idézett *férfitu elme*. I. 52. l.) és *ember elme* (A.; R.: emberi elme).

Népies: nehéz elméje van; hibás az elméje; fére elmével van; az elméjében meg van zavarodva; nyugodt elmével van.

Közmondások:

1. Elméjében iszik, a ki az evő embernek köszön (F.)¹⁾
2. Vén elme, fiatal erő veri meg a hadakat (F.)²⁾
3. Alatt jár az elméje (Kr.).
4. Arany elmének gyöngy a gondolatja (D.).
5. A vidám elme gyakran elmegy sétálni, de az okos ész többnyire otthon marad (D.)³⁾
6. Heverő testben bujdosik az elme (Bl.).
7. Értebb elme később hisz (Bl.).
8. Mit az elme ébren forgat, azzal játszik áloidétt is (Bl.).

VII.

A *szellem*, *lélek* és *elme* ezen használatából, szerintem, a következő tanulság foly. *Szellem* és *lélek* mindketten *viszonyos* fogalmak. A szellem ellentéte az anyagnak, a lélek a testnek, úgy mint a jó a rossznak, a szép a rúttnak, az élet a halálnak stb. Az elsöre idézett példák közül egy sem mond ennek ellen. Ha a törvény vagy

¹⁾ V. ö. 174. lap. Ha ugyan *Salamon és Markalf* szerzője e mondatát nem a néptől kölcsönzé már eredetileg, akkor élénk világot vet a mű népszerűségére azon körülmény, hogy e mondása közmondás lett. *Faludi* Dunántúlról jegyzi föl. Használatos-e még ma is azon a vidéken, vagy egyebütt az országban, nem tudom.

²⁾ *Kresznerics* is idézi; *Faludiból* vette-e, vagy a nép ajkáról leste el?

³⁾ *Ballagi* Teljes Szótárában így idézi: A vidám elme gyakran elmegy sétálni, de az okos többnyire otthon marad.

a nyelv szelleméről szólunk, akkor oda értendő a számtalan §§. vagy szó, mely a törvények és nyelvek anyaga. A beszédnek és tannak is van mindenek előtt anyaga: a rendezett szóhalmaz. Hogy valaki más szellemben nyilatkozhassék, mint előde, szüksége van először is az anyagra: magára a nyilatkozatra, neki ép úgy, mint elődének. Ugyanezen észjárás szerint magyarázandó a kor, testület, kereszténység stb. szelleme. Mindezek megtestesülésnek térben és időben, nemzetekben és népekben — mint anyagukban, melyet egymagára, külön is lehet tekintet alá venni, sőt vettek is soká, a nélkül, hogy szellemükre ügyet vetettek volna. A nemzeti és hazafiúi szellem, a béke, barátság és gyűlölség szelleme is mindenek előtt bizonyos eljárásban és cselekvényekben nyilatkozik, a melyeknek aztán lehet is, van is szellemök. A «boldogultak szellemei» vezetnek át bennünket ama fölfogáshoz, mely szerint a szellemet külön, minden anyaghüvely nélkül is képzelhetni vagy inkább gondolhatni; így lehetnek jó és rossz szellemek *tulajdonságaik* szerint; vízi és földi szellemek *lakóhelyük* szerint. Így mondjuk *Istent is szellemnek*, az egész világ, az összes anyag megteremtőjének vagy föntartójának. Nem áll tehát a mit a Nagy Szótár mond, hogy Isten *léleknek* mondandó és nem szellemnek. — A mi bizonyító idézeteket fölhoz, többnyire oly korból valók, midőn a *szellet* már nem, s a *szellem* még nem volt divatban. De ha ez idézeteknek bizonyító erejét el is fogadják föltétlenül — mit bizonyíthatnak? Csak azt, hogy akkor léleknek mondák az Istent. Igen ám, de magát a *lélek* szót bővebb s a mainál többféle értelemben használták ugyanabban az időben. Ma már nem mondjuk már például lelki áhítatosság, mint a Thewrewk codex, vagy lelki ember, mint Pázmány mondá. A *lélek* szó mai értelme annyira szűk lett, hogy az Isten fogalma már nem vonható belé. A nyelvhasználat időtelve bővíti is, szűkíti is az egyes szók értelmét — hogy philosophiai nyelvünknek eddig e processusban oly kevés része volt, az bizonyára nem hatalmazza föl arra, hogy róla utólagosan se szerezzen tudomást. *Isten nem léleknek*, hanem szellemnek, s csakis *szellemnek mondandó*. — Említi még a Nagy Szótár a szellem következő használatát: Az emberi léleknek felsőbb nemű tehetsége, vagyis gondolkozó és szabad akarati ereje; a példák ezek: szép, nagy, kicsi, fellengő, világos, tiszta szellem. Nézetem szerint e pont sem állhat meg. E példákhoz nem a *szel-*

lem, hanem csak az *ész* vagy *elme* szó illik. Kik éltükben nagy elmék voltak, azokról mondhatni haláluk után, hogy nagy szellemek. Ez értelemben helyes az az irodalmi nyelvhasználat, mely egy Révait, Vörösmartyt nagy szellemeknek nevez. Meghalt nagyságoknak szellemök van; az élőknek meg eszök vagy elméjük lehet nagy. De hát a *szellemdús*? Ez csak azt bizonyítja, hogy a német kaptafára készült szók nem mindig helyesek. A «Nyelvőr» magyarosabb formáját ajánlotta: *szellemes*. Így sem lett azonban a papucsból bakancs. A helyes magyar szó ugyane fogalomra: *elmés*. De minthogy nekem nem föladatom hibás szókat javítani, megmaradok itt a szellemes mellett, s pedig annál inkább, mert a közönség nem érzi, hogy e szónak — mint a fentebbiekből világos — van egy kis halott-szaga. De a *szellem* és *elme* olynemű összezavarása, minőre a Nagy Szótár példái látszanak jogosítani, már alig volna menthető. Az ily használat közel jár az *elvezteni* szó újabb kényszerült szerepéhez: szándék és akarat nélkül halatjuk meg legjobbainkat.

A *lélek* a szellemnek alárendeltje; logice szólva: a nemi fogalomnak fajbéli jogye. Az ember szellemi élete: lelkében gyökerzik; élete általában: lelkében és testében. A bizonyos módon rendezett anyag: test. A testben nyilatkozó szellem: lélek. Hogy Isten léte is rendezett, meghatárolt anyaghoz volna kötve, tagadja a philosophia minden rendszere; már maga a fogalom olynemű, hogy ily föltételt eleve kizár. Igaz ugyan, hogy a szellem nem élteti az anyagot, de a lélek — népszerűen szólva — igen is élteti a testet: Isten tehát mint a világ éltető eleme, mégis *lélek* volna? A kik erre hivatkoznának, kétkem, hogy e föltevés logikai következetességét is elfogadnák. Mert e szerint Istennek a világhoz való viszonya tisztán pantheistikus: a lélek egy a testtel, az Isten egy a világgal. A Nagy Szótár alig akar ilyent állítani. De eltekintve e tárgyunkra csak mellékesen tartozó körülménytől, maga az analogia sem áll. A léleknek nem az anyag, hanem a test lévén ellentéte vagy ha tetszik: párja; Isten csak úgy volna léleknek mondható, ha a világot testnek nevezhetnők. Már pedig az egész világ organisált, rendezett anyag ugyan, de azért nem *egy* test. A világot nem lehet szoros értelemben, hanem csak képesen testnek mondani. Épen azért nem mondható Isten, ha ugyan pontosan akarunk szólani, léleknek. Istennek nem teste a világ, ő ment

minden anyagtól, ő tiszta szellem. Az emberben azonban csak any nyiban van szellem, mert van lelke. És e tekintetben osztozkodik az állattal; ennek is van lelke. A kit *Fechner* «Nanna» cz. könyve meggyőzött, azt fogja állíthatni, hogy a növénynek is van lelke. *A lélek közös neve minden organisált anyagban nyilatkozó szellemnek.* Nyilatkozik-e valóban vagy nem? ez a philosophia specialis kérdése, mely nem tartozik a nevezetek philosophiai értékét meghatározó értekezésünkre.

S hogy állunk az *elmével*? E kérdést eddig csak az egy Erdélyi bolygatta, de nem igen mozgatta. A Budapesti Szemlében (i. h. 324—5. l.) azt mondja: «Az elme . . . egész rendszerre fejlik a belső munkásság fokozatain, melynek minden árnyalatát méltóztatik fölvenni, az érdeklés, az értelem, a gondolkodás minden foglalatosságait végezni, a legellentétesb változatokban . . . Mégis különbségül marad a lélek és szellem rokon fogalmától, mely két utóbbi átvihető korra, istenre, péld. a kor szelleme v. lelke, isten lélek v. szellem, de sohasem mondjuk, a kor elméje, az isten elme stb.; hanem csupán az emberre viszonyítva élünk vele, a honnan kitünő érdemében mondhatjuk: az elme az ember. A német nyelv . . . ily szót nem ismer.» Erdélyi, látjuk, oly tisztelettel szólt az *elméről* s arról a mit ez fölvenni «méltóztatik», hogy csak kellő távolságból, à distance, vizsgálja. A *szellemet* és *lelket* épen nem különbözteti meg s a mit az *elméről* mond, hogy csak az emberre viszonyítva élünk vele, az helyes elvonás a tényekből, de nem igazít útba philosophiai értékét illetőleg. Csak annyit tudunk meg, hogy elme *nem* alkalmazható mindenütt, a hol a *szellem* vagy *lélek*. De alkalmazhatók-e ezek ő helyette? S ha igen, mikor? S meny nyiben van külön létjoguk mindhármuknak egymás mellett? Mindezt nem érinti. Pedig ezen fordul meg a dolog voltaképp.

Erdélyi eredménye: «az elme az ember», tudjuk a közlött tényekből, tényleg helyes. De egyebektől eltéktintve ez alakban oly határozatlan a tartalma, hogy nem igazít útba. Hogy hasznát vehessük Erdélyi e megjegyzésének, mely nagyjában saját eredményünkkel is egyezik, másképen kell azt formuláznunk. Azt mondjuk: az elme *egyedi fogalom* s itt utalunk a *szellem* és *lélek* előbb adott ilyenemű meghatározására, melyhez ez folytatólagosan fűződik. De ez eredményt ismét a tényekkel kell összemérnünk. Találunk ugyanis ily kifejezéseket: «Ki wala *ysteny* elmedben erukke meghzerezwen»

Gyöngyösi c. II. 244. hol Jezusról van szó. Úgyszintén a következő helyen: «Emléközzel kegyes Iesus minden gondolatydrol es belső zomorufagydrod kyket te . . . emberi természetben es zyben yelöfööl zenuedel es vallal a te *isteni* elmedben» Kriza c. 360. A Bod codexben II. 376 meg áll: «*emberi* elme mindenkoron kezzebb a gonozra högnem az iora.» A két előbbi nyilván csak a vallásosság bensőbb vagy a próza képes kifejezése; szó van itt Jezus «*isteni*» elméjéről, mint akár «*scent*» testéről, «*dychev*» kínjáról stb.; az utóbbi meg, ha nem is tartanók annak, ami: megengedett pleonasmusnak, csak alaki különbség a kifejezésben, e helyett: az ember elméje. — *Pázmányban* is olvassuk: «az kit sem *Angyal* sem *emberi* elme csak meg sem tudott volna gondolni, azt mivelé, hogy Isten ember lenne. Kalauz I. k. VII. r.¹⁾ Azt hisszük, az ékesszólás s a irodalom nyelve általában élhet szabadabban is egy-egy bölseleti kifejezéssel, mint maga a bölselet: azon fölül a szépirodalomban ez irányban való szigorú következetességet nem is szabad keresnünk. E szerint szintén csak teljesség, de nem tanulság kedvéért említem *Gyöngyösit*:

Mely égi lelkeknek volt sugallásokból,
Emberi elmének nem köz tudásából (Murányi Venus III. r.),

hol az «*emberi*» már magában is megengedett ellentéte az «*égi*nek»; az ily használat tehát a költői nyelvben előfordulhat ugyan, mint akár újabban Aranyánál — (Hunyadi csillaga) :

Nem vagy-é te ama bolygó, minden bolygók fejedelme,
 Kinek útját szabja, méri, a tudákos *emberelme*? —

de a phisosophia nyelvének nem szabad felednie, hogy a pleonasmus nem a pontosság, hanem egyedül a rhetorika figurája. Az *angolban* különben ma is divatos a *th'eternal Mind* valamint *general mind* is. A magyarban inkább *ész* vagy *értelem* használatnék Istenről ily érteményben, az utóbbira *közszellem*. Ezt határozottan nyelvünk javára tudjuk be. Mert így minden oldalról világossá nem téve, hogy az elme csakugyan szorosán *egyedi* s ezzel egyszersmind *absolut* fogalom is: nem jelent semmi olyant, a mi ellenkezőjére szo-

¹⁾ *Fuludiban* is «Kövessük a dologban a felséges *isteni* elmét». (Munkái, 1853, 363. l.); stb.

rúlna értelmének kiegészítése céljából, mint akár a szellem, akár a lélek.

Hogy a *lélek* és *elme* fölcserélése nem történhetik mindig külön értelmük megmásítása nélkül, világos a következőkből. A vallás fölfogása szerint lehet a lelket pokolban kínozani; az elmét sohasem képzeljük e helyre s ily célból. Van lelki, de nincs elmei harez; ez utóbbit csak más értelemben használhatnók. Nagy lelkű, jámbor lelkű, más mint nagy v. jámbor elméjű. Megjöhet valakinek az esze; de elméje nem. A közönséges fölfogás szerint az se nem mehet, se nem jöhet. Mondják: elveszti az eszét, de nem: elveszti az elméjét. E két utóbbi pont körülírását egyelőre függőben hagyván, még csak azt emeljük ki, hogy a *lélek* szoros psychologia értelemben a szellemi működés alanyául nem használható. A *lélekről* idéztem példák ugyanis bizonyítják, hogy *ma már vallási és erkölcsi mellék-értelménye is van*. Az *elméről* ilyesmit nem állíthatni s ez egy okkal több annak műszói használatára.

Mi az *elme* philosophiai értelemben? Az, a mi bennünk érez és fölfog, gondol és kíván. *Kant* használta a latin *mens*-t s azután a *gemüth* szót hasonló értelemben. Szerinte a fölfogó és érzéklő tehetség közös törzse a *gemüth*. Ez a szó azóta a német irodalomból ily értelemben kiveszett. Különben is inkább illusztrálja csak a magyart, de nem közelíti meg, sem tartalomra, sem szabatosságra. A *gemüth* *Kant*nál inkább *metaphysikai* műszó volt; az *elme* a magyarban *psychologiai* műszó. Az *elme* belső *activ* világunk összesége. Vagy pontosabban kifejezve: az *elme* az *emberi lélek öntudatos működésének alanya*.

Szólunk külvilágról és belvilágról. Ha ez utóbbit nemesak mint fölfogó tükröt képzeljük, hanem a tudomány mai állásának megfelelően olyannak, mely a külvilág benyomásaira reagál, azokat bizonyos módon földolgozza és összefűzi — akkor a belvilág röviden: elme. S ha továbbá a testet oly működő szerves egésznek képzeljük, mely érzékiségünk körébe eső eszközökkel hat az érzékiség világában, akkor ezzel szemben szólhatunk az elméről, mely lelki, tehát szellemi módon munkál az érzékiség és a gondolatok világában egyaránt. Az *anthropologia* és *psychologia* szólhat tehát emberi testről és emberi lélekről: elméről. Az elmének a testtel való ily egybeállítása nem új dolog. Olvassuk már a *Kriza* codex-

ben II. 370: «Nyeryed . . . ennekóm . . . teftnek es en elmemnek örök tisztaffagat». Vagy újabban *Csokonainál*:

Te pedig gyönyörű Elme
Gyönyörű test lakosa.

Vagy *Aranyánál* Buda halálában:

Gyorsabban a testnél hánykódik az elme.

Vagy *Arany* e fölötté tanulságos sorai (Reg és est):

Ah, az est!
Bágyad akkor elme, test;
Hazaszáll a megtört lélek —

az elme bágyad, nem csoportosítja többé a gondolatokat, fölhagy a képzetek és érzelmek és benyomások földolgozásával, szóval nem rendezi többé a lélek nyújtotta anyagot. *Az elme mintegy visszavonúl s helyet ad a léleknek.* Ez szóheti aztán függetlenül az ábrándok és álmok tarka és szeszélyes szálaít. Mert a lelki élet bennünk majdnem folytonos: de az elme, az a lélek öntudatos eljárása, mely a viszonyok és körülmények szerint többször meg-meg akad. Világos ebből, mily szerencsésen alkotott szó az *elmebeteg* — fogalmilag, ámbár alakilag *betegelméjü* volna a helyesebb. Az ily betegnek ugyanis működik az elméje, de mert egyben-másban a valóságos vagy általánosan elfogadott kategoriáktól elütően: azért mondjuk az ily elmét betegnek. Öntudatosan működik legtöbbször az elme itt is, de oly módon, hogy az az illetőnek előbbi vagy rendes működésétől vagy más szóval: ismert *énjétől*, elüt. Ebből kitetszik az is, hogy — a mit fejtegetni fölösleges is — az én más mint az elme. Az *én* a lélek öntudatának kifejezése; az *elme* a lélek öntudatos működésének összefoglalása. Amaz betegség következtében megrendülhet annyira, hogy megszűnik a lelki élet állandó központjának lenni; majd ilyen, majd amolyan *én* léphet helyébe, a beteg királynak vagy hősnek képzelheti magát stb. De mind ez esetekben azért öntudatos, elmei működéssel van dolgunk. Azonban ez meg is szűnhetik, mint a hülyéknél tapasztaljuk. Az ilyennek tehát nem csak az esze megy el, hanem az elméje is, nem eszét veszti egyedül, hanem valóban az elméjét. A hülye elmetelhetetlen, van neki is lelke, mert szerves anyag — de nincs többé elméje, ámbár ember. Ime Erdélyi mondatának határozatlansága tartalmilag is föltüntetve.

Mondjuk az emberről, hogy esztelen, értelmetlen, oktalan, lelketlen, szivtelen — de nem mondjuk, hogy *elmétlen*. Az emberről általában ezt nem is állíthatni. A mai irodalmi nyelv e szót végkép el is ejtette. Ha tekintetbe vesszük, hogy csak irodalmi nagyjaink használják az *elmét* öntudatosan vagy, mint Madách, kerülük is öntudatosan, akkor nem csodálhatni, hogy az írók általában az *elmével* nem tudtak boldogúlni. A magam részéről azért igen helyes érzéket látok abban, hogy az *elmétlen* szót végkép elejtették. Emberre csakugyan nem illik. A hülyére, mint kimutattuk, alkalmazható volna ugyan, de tulajdonképen már elejétől fogva s absolute elmétlen csak az *állat* lehet.

Azonban ezzel nem mondunk az állat szellemi életéről tartalmi ítéletet. Nem mondjuk azzal, hogy oktalan vagy ostoba — hanem csak azt, hogy az ő szelleme vagy lelki élete *nem elmében*, hanem *más valamiben* nyilvánlik. Az állat lehet akármily okos, de *mert* állat, ennél fogva már eo ipso elmétlen: azaz nincs elméje. Az állatnak *párája* van. A *pára* előfordul már legrégibb irodalmi maradványainkban, idézi ily értelemben Kresznerics, használja így a nép s elvéve a mai irodalom is. Mért ne vennők tehát föl philosophiai nyelvünkbe? Az, hogy más nemzetek ily értelmű szóval nem bírnak, vagy azt nem használják, alig mondható számbavehető ellenvetésnek. Másutt *elme* sincs a szó magyar értelmében. Mi pedig bevihetnők a psychológiába nemcsak az *elmét*, hanem párját is: a *pára* szót.

Összevonva már most értekezésünk velejét, azt mondhatjuk: a szellemi élet a lélekben gyökerezik, a lelki életben nyilvánlik. Szelleme csak Istennek van — az ember szellem *lesz* — lelke azonban van az embernek és állatnak egyaránt. De az ember lelke: *elme*; az állat lelke: *pára*.

D^r. BÁNÓCZI JÓZSEF.